

ЧЕТВЪРТА ГЛАВА

Лингвистични ситуации според локализацията на агенса в пространството, изразени с творителни падежни модели, и техните извънезикови проекции

- I. За разбирането на концепта пространство (място)
 - II. За обема на пространствения фрагмент и за образуващите го ситуации, изразени с творителни падежни модели, в горнолужишкия език
 - 1. Видове ситуации според локализацията на агенса в пространството в горнолужишкия език
 - III. Семантични профили на ситуациите според локализацията на агенса в пространството
 - 1. Характеристика на семантичните предикати за всяка ситуация
 - а) Изработване на сценарий на развитието на ситуациите
 - 2. Характеристика на участниците в ситуациите
-

I. За разбирането на концепта пространство (място)

В тази глава от нашето изследване ще се опита да представим основните тенденции в интерпретирането на философската категория пространство; да очертаем обема на фрагмента за пространство-място (изразяван с творителни падежни модели) като част от общата картина на света; ще потърсим и адекватен езиков материал от творителните падежни модели в горнолужишкия език, който би могъл да запълни ситуациите за място, изграждащи пространствения фрагмент. Изходната точка, обща за всички ситуации, ще бъде свързана с общата за цялото изследване тенденция към антропоцентризъм при описанието на падежната семантика, т. е. гледната точка на агенса като основна движеща сила в ситуациите и като сила, заради която се осъществява действието. В такъв смисъл ще класифицираме и ситуациите за място в пространствения фрагмент, изразени с творителни падежни модели. Това са ситуации, в които агенсът заема определена позиция (пред, над, между, под и др.) спрямо друг ко-агенс в ситуацията или спрямо друг обект (за позицията, която заема агенсът спрямо действието, извършвано от него самия или от друг агенс, ще се спрем в следващата глава, посветена на другата обща за всички ситуации философска категория - време).

Времето и мястото се определят като общи и императивни форми на съществуване на материята въобще. Дълбоката обвързаност на времето с пространството (“тук” и “сега” в езика взаимно се предполагат) идва от наблюдението, че те се явяват измерения и форми на различните прояви на живота, в които той се разгръща. Тази констатация не се нуждае от особени илюстрации и аргументации - това може да се види с “просто око”, дадено ни е интуитивно. В същото време пространството и времето са и философски категории, т.е. превърнали са се в обект на изследване (наблюдение и описание) в различни науки, за които тези две форми на живота са особено важни – философията, физиката, географията, естествените науки въобще. Интересът на езикознанието към философските категории пространство и време е подплатен и произтича от естествената способност на езика да отразява, описва и попиwa жизненото пространство на човека. Езикът като строго йерархизирана и структурирана знакова система се явява основна възможност на човека, с чиято помощ той може да взаимодейства със света извън него. Чрез езика се концептуализират, вербализират и категоризират понятия от най-различен характер и с различна за човека полезност. В езика обаче не намират място и отражение изцяло всички съществуващи извънезикови концептосфери, познати на човека. Това се отнася с пълна сила и за онзи фрагмент от картината на света, в който агенсът намира своето място спрямо други участници в ситуацията. Т. е. и чрез творителните падежни модели не се описва и отразява изцяло всичко, свързано с пространствената локализация на агенса, а само някои негови позиции спрямо други участници. И в този случай актуален и действащ се оказва “принципът на матрьошката”, според който дескриптивните конструкти – картина на света, фрагмент и ситуация (като конкретен, видим, материален израз на първите две) се подреждат в споменатия ред. Парцелацията на пространството и времето се осъществява от гледна точка на агенса, на неговата потребност да действа и променя картината на света или просто да се впише в нея. Ситуациите се определят и зависят от точката, в която се намира агенсът в момента на извършване на действието от него самия или от друг агенс.

В ежедневиия си живот ние постоянно се срещаме с понятията пространство и време; за нас те са нещо привично, познато и даже очевидно (вж. Матюхина, 2000). Но не толкова очевидни и ясни са тези понятия, погледнати през призмата на историята на философията и естествознанието, където дискусиите около характера и природата на тези две вездесъщи прояви на космоса не престават и до днес. Според И. А. Матюхина (вж. Матюхина, 2000) въпросите за изясняването същността на понятията пространство и време са постоянен предмет на дискусии и в географията, която може да се определи и като наука за изучаване и изследване на видимото пространство. Изходните представи за геогра-

фията при нейното зараждане са общи с тези на философията. Философските възгледи на древния свят тясно се преплитат с естествонаучните и политическите възгледи – за това свидетелстват великите географски открития. Първите представи за пространството са свързани и предизвикани от тяхното обикновено, битово възприемане на пространството като територия и като разполагането на различни обекти на тази територия. Това е свързано със земеделската работа, лова и риболова. Подобно разбиране за пространството продължава да съществува и до днес. Местейки се от едно място на друго, разсъждавайки за съотношението на обектите и явленията на земната повърхност, хората започват да възприемат това като преместване в пространството или като пространствено съотношение. Постепенно разбирането за пространството само като плоскост се усложнява с разбирането му като вместилище – обемна представа, появява се и представата за триизмерността. Пространството като форма на съществуване на материалните обекти и процеси се характеризира с изявена структурност.

И според Л. Г. Панова (вж. Панова, 2001) практическата дейност на човека налага съществен отпечатък върху езиковата концептуализация на пространството. В историята на културата и философията пространството и времето се осмислят и разбират по различен начин. Метафизическото пространство – това е пространството като първофеномен, предшестващ материята. Физическото пространство – това е или пространство-вместилище, равно по своя обем на света, универсума, или три измерения. И времето, и пространството се отнасят към числото на “непостижимите” феномени, тайни без отговор. В отделните изследвания по културология и философия се прокрадва мисълта за приоритетността на пространството по отношение на времето. Според тези теории концептуалното поле на времето се метафоризира по аналогия с концептуалното поле на пространството. Нещата обаче не са толкова прости, защото пространството не се отнася към самоочевидните понятия. Освен това самото понятие “пространство” се появява през Новото време, а дотогава в индоевропейските езици отсъства езиков еквивалент на това понятие. Например средновековният латински език притежава три лексеми за означаване на три различни представи за пространствеността: *locus*, *situs* и *spatium*. Последната лексема дава началото на развитието на различни нейни фонетични варианти в различните езици, срв напр.: френското *espace*, английското *space*, испанското *espacio*, португалското *espaco*, италианското *spazio*. Фактът, че тези лексеми освен времева сфера на приложение притежават и пространствена, свидетелства за античното разбиране на пространството като интервал от текущото време. Л. Г. Панова споделя гледната точка на П. А. Флоренски, който разделя цялата категориална пространствена сфера на пространство и пространственост (форма, размери, място). Пространството за разлика от вселената и кос-

моса не имплицира представата за граници и ред. То може да се свързва с представата за пустота и незапълненост, но също така и с представата за безкрайност, необятност и всеобхватност.

Ще представим някои най-разпространени схващания за понятието пространство, разработвани главно от физици и философи, давайки си сметка за огромното количество концептуално многообразие, което е практически неизчерпаемо като съществуваща информация. За целите на нашето изследване е достатъчно да очертаем най-общата представа за пространството, оформила се през вековете с помощта на различните дялове на науката. Категориите пространство и време са едни от най-сложните и непостижими категории поради своята абстрактност и смазващата за ограничения човешки мозък алюзия с нещо огромно и превъзхождащо ни многократно. За разлика от останалите обекти за изследване, които притежават материални измерения, които могат да се възприемат от човешкото съзнание, пространството и времето като цяло излизат извън възможностите на човешкото съзнание и остава само утешението, че можем да ги изследваме и описваме, съзрцавайки ги не пряко, а мислено. Пространството и времето са и най-загадъчните прояви на Природата въобще. Понятието за време възниква на основата на постоянната смяна на събитията и на цикличната смяна на сезоните (вж. Петросян, 2002). Според А. А. Петросян естественонаучните представи за пространството и времето изминават много дълъг път на осъзнаване и развитие. Най-първите впечатления за пространството и времето започват да се появяват от очевидното съществуване в природата и в макросвета на твърди физични тела, заемащи определен обем. Рационални идеи, кореспондиращи с днешната представа за тези две категории могат да се намерят в ученията на почти всички антични мислители. Повечето от античните философи не са се интересували от пространството в чист вид, а обсъждането му е имало спомагателен характер при анализа на покоя и движението в метафизиката. Във връзка с това актуален е бил въпросът за “пустото, празното пространство”, незапълнено от никакви тела. Показателна за времето си е гледната точка на “атомиста” Демокрит, според когото пространството е дискретно и за тялото е възможно неопределено множество от положения. За Демокрит пространството е било резчленено на клетки и атомът може да се премества от едно място на друго скокообразно. Тази мисъл привлича вниманието на учените и в по-ново време във връзка с хипотезите за теорията на квантовата гравитация. Според атомистичната доктрина цялото природно многообразие се състои от малки частици материя (атоми), които се движат, срещат се и се съчетават в пустото пространство. Атомите (битието) и пустотата (небитието) са първоначалото на света. Атомите не възникват и не се унищожават, тяхната вечност произтича от отсъствието на начало у времето. Според Демокрит атомите са физически неделими. От своя страна,

Аристотел разглежда пространството като своеобразно отношение на предметите от материалния свят, като обективна категория, свойство на природните неща. Според космогоничната представа на Аристотел светът се разделя на две части: земен и небесен. Земната част на космоса се състои от четири стихии – земя, вода, въздух и огът. Небесната част на космоса се състои от ефирни тела, които се намират в непрекъснато кръгово движение. Тази идея на Аристотел просъществува повече от две хиляди години. При Аристотел се наблюдава разделянето на материята и пространството, като вместилище на всички вещи. Понятието пространство намира подобаващо място и в геометрията на Евклид, която се приема за първата строго научна последователна теория, построена по индуктивен път на основата на пет аксиоми. По времето на Евклид се появяват и абстрактните представи за пространството, независимо от запълващата го материя. За Декарт идеята за пустото, празното пространство без материя е толкова абсурдна, колкото и идеята за щастието, изолирано от субекта, който изпитва щастие. Според Декарт пространството е запълнено с материя, която той нарича “тънка материя”, която практически е невидима за нашите очи – своеобразен ефир, среда, в която се разпространяват електромагнитните вълни. След Декарт пространството започва да се разглежда като многообразие, множество от елементи (точки).

Следващата значителна крачка в развитието на идеите за пространството и времето принадлежи на представителите на класическата физика. И тук се изхожда от общите представи за пространството и времето като външни условия на битието, в които се намира материята и които ще се запазят даже и ако материята изчезне. Подобен възглед позволява да се сформулира концепцията за абсолютното пространство и време, разработвана активно от И. Нютон в работата му “Математически начала на натуралната философия” (вж. Петросян, 2002). Този труд определя за два века напред развитието на цялостната естественонаучна картина на света. В него са сформулирани основните закони на движението, дадени са дефиниции на пространството и времето, мястото и движението. Разкривайки същността на пространството и времето, Нютон предлага да се разграничават два вида понятия: абсолютни и относителни. Абсолютното пространство според него по своята същност не е свързано с обектите, които са разположени в него и не се отнася към нищо външно – то е винаги непроменливо и неподвижно. Относителното пространство е мярка или пък някаква ограничена подвижна част, която се определя от нашите чувства. Времето и пространството са един вид вместилища на самите себе си и на всичко съществуващо. При подобно разбиране абсолютното пространство и време се възприемат като съществуващи извън и независимо от каквито и да е материални процеси, като универсални условия, в които се разполага материята. Т. е. според

Нютон абсолютните пространство и време са своеобразна арена на движение на физичните обекти.

Споровете около същината на пространството продължават и през следващите векове. При Лайбниц например е налице субективен поглед към пространството, който намира своето развитие във философията на Кант. Лайбниц смята, че пространството така, както си го представя физиката, не съществува, но то има реален двойник, а именно поредица от монади. Всяка монада вижда света в определена перспектива, присъща само на нея. Според Кант пък пространството и времето са априорни форми. В по-ново време следват възгледите на немския математик Риман за многоизмерното пространство (съществували са и хипотези за четириизмерно и триизмерно пространство). Тази хипотеза бива доразвита и активно разработвана от А. Айнщайн под формата на теория за относителността. Налага се идеята за единството на пространството и времето, за това, че те са прояви на една същност. Принос в обогатяването представата за пространството и времето донасят гравитационната теория и квантовата механика. Според квантовата механика съществуват т. нар. виртуални частици. И даже в празното пространство постоянно се осъществява процес на раждане и умиране на виртуалните двойки – частица-античастица, протича т. нар. кипене на вакуума. Пространството се оказва постоянно запълнено от нещо – празно пространство не съществува.

Съвременното разбиране на пространството и времето е формулирано от А. Айнщайн в теорията на относителността (1905 г.), която по нов начин интерпретира релационната концепция за пространството и времето (класическият принцип на относителността е формулиран още от Г. Галилей), давайки и естественонаучна обосновка. Тъй като пространството и времето са неотделими от материята, за по-правилно се счита да се говори за пространствено-времеви свойства и отношения на материалните системи. Редица учени обаче все още продължават да ги разглеждат и като самостоятелни, независими форми на битието. Също така се изследват особеностите на пространството и времето в микро-света и в макросвета.

От общите свойства за пространството и времето обикновено се отделят следните характеристики:

- 1) Те са обективно съществуващи и независими от човешкото съзнание и от съзнанието на каквито и да е други разумни същества;
- 2) Те са абсолютно дадени – явяват се универсални форми на материята, проявяват се на всички структурни равнища на нейното съществуване;
- 3) Те са взаимно неразривно свързани;
- 4) Те са безкрайни в количествен и качествен аспект – не е известно да съществува място, което да е извън пространството и времето;

- 5) Навсякъде, където има каквото и да е взаимодействие и движение на материята, съществуване и връзка между елементите и – задължително е налице и пространството, и времето.

Но пространството и времето наред с общите си характеристики притежават и специфични само за тях самите, взети поотделно, което пък дава основания да се разглеждат като отделни атрибути на материята. Ето някои от специфичните само за пространството особености:

- 1) Разтегливост – близка разположеност един до друг, съществуване и връзка на различни елементи (точки, отрязъци и др.), възможност за увеличаване или намаляване на числото на елементите;
- 2) Свързаност и непрекъснатост – проявяват се при преместването на телата от една точка към друга, свързаността означава отсъствие на каквито и да било разриви в пространството;
- 3) Триизмерност – общо свойство на пространството, проявяващо се на всички известни структурни равнища, органично свързано със структурността на системите и тяхното движение; всички материални процеси и взаимодействия се реализират в пространството чрез три измерения – дължина, широчина, височина; трите измерения са необходимият и достатъчен минимум, в рамките на който могат да се осъществяват всички типове взаимодействие на материалните обекти;
- 4) Безкрайност, единство с времето и движението.

Проблемът за времето и пространството винаги е интересувал хората не само в рационален, но и в емоционален план. Пространството и времето лежат и в основата на нашето виждане на света, влияят на начина, по който оформяме картината си за света. Независимо от множеството съществуващи (понякога противоречащи се и отричащи се една друга) хипотези и теории за пространството и времето от античността до днес въпросът остава открит. Общеизвестна е мисълта на А. Айнщайн, че “пространството и времето са форми и на мисълта, а не само условия, в които живеем физически”. Философията определя пространството и времето като всеобщи и задължителни форми за съществуването на материята. И от друга страна – пространството и времето не съществуват извън материята и независимо от нея. Според теологията материята е вторична субстанция след Бога, който сътворява света, пространството и времето и ги привежда в действие, подходящо за битуването на материята. Самият Бог е същество неподвластно на пространството и времето, той е над тях. Той е вечен в своето безкрайно съвършенство и всемогъщество. Към Бога са неприложими категориите пространство и време. Бог съществува във вечността, която е негов атрибут. Съществуват обаче и концепции, които поставят пространството и времето в зависимост от

човешкото съзнание, извеждайки ги от способността на човек да преживява и подрежда събитията.

II. За обема на пространствения фрагмент и за образуващите го ситуации, изразени с творителни падежни модели, в горнолужишкия език

Всички съществуващи в природата системи притежават определена вътрешна организация: структурна, веществена, енергетична, информационна, пространствена и времева. Това се отнася с пълна сила и за езиковата система. В езикознанието разбирането за пространство се стеснява до представата за конкретното място, което заема субектът за по-кратък или по-продължителен период от време. В този смисъл проблемът също има своята история и развитие. Съществуват и различни хипотези, опитващи се да интерпретират идеята за място в обобщен, абстрахиран вид под формата на семантични роли. Преди да преминем към анализа на езиковия материал от горнолужишкия език ще представим гледните точки на някои автори, които се занимават в своите изследвания и с езиковите проблеми на понятието място. Становищата на езиковедите са силно повлияни, разбира се, от съществуващите теории за пространство във философията и естествените науки. Но езиковедите се опитват и да стеснят кръга на актуалните проблеми за това понятие до търсене на езиковата актуалност, а тя се състои в това, че езикът на основата на своеобразен избиращелен принцип концептуализира определени страни от извънезиковото пространство. Всяка граматична категория (морфологична и синтактична), всяко лексико-семантично и фразеологично поле по свой начин предава определени аспекти от сложната, многопланова и многопластова природа на пространството. Ето някои от битувашите мнения относно това как се определя мястото и допирните с него конкретни точки от пространството в езикознанието.

Според Ст. Георгиев (вж. Георгиев, 1993: 162) значението за място произтича от предметното измерение на действието, което се локализира като налично или насочено в определено пространство. Или това е пространствена локализация, която го конкретизира като реално действие в неговото осъществяване. В зависимост от измеренията на самото пространство, което може да бъде повърхност (ограничена или неограничена), обемност, посока, ориентация и др., се оформят и синтагматичните отношения със съответно лексикално попълване и семантика.

Граматика на СБКЕ (СБКЕ = Съвременен български книжовен език, 1994: 193) определя значението за място като пространство, свързано с протичането на действието. Пространствената измеримост е многостранна и се разкрива чрез признаците за повърхност, насочване, дос-

тигане, приближаване или отдалечаване. Значението за място се определя от типа на ориентация и зависи от различните признаци за пространство, напр.: съвпадение или несъвпадение, линейност, обемност, фиксираност, ограниченост и др., намиращи се в определени опозиционни отношения като семантични признаци. Доколкото абстрактното значение преобладава в дадено съчетание, признакът място става недействителен, запазва се само като вътрешна форма на значението (стр. 194). Според синтактичното си съдържание и изразяващите го наречия и предложни съчетания обстоятелствените пояснения за място се разчленяват на две големи групи по характера на самата ориентация, по мястото на ориентиране и по характера на означеното място. Тези две страни от значението за място се пресичат и съчетават в съдържанието на обстоятелствените пояснения, които в различните случаи се разграничават според едната от тях, водещата като обект на внимание. Значенията за движение, положение, статичност, състояние, насоченост и др. по различен начин се съчетават с тези две основни значения за място и намират израз в многообразието на самите обстоятелствени пояснения, както и в лексемите, от които се образуват.

Според характера на означеното място обстоятелствените пояснения биват за предметна определеност, за пространствена ограниченост, за повърхностност, за обемност и за линейност.

1. Значението за предметна определеност се свързва с представата за конкретен предмет и ориентация, назован със съществително име. Употребяват се предложни съчетания, напр.: бълг. ез.: *Всички устремиха погледи към кладата.*
2. Ограничено пространство се изразява с предложни съчетания, чието съществително име означава площи от земната повърхност, възвишения, населени места и техни участъци, небесни пространства и др.: бълг. ез.: *В един дол се показаха къщи. В небето наизскачаха звезди. От всички маси ги гледаха враждебни погледи.*
3. Със значението за повърхност са съчетания, образувани с предлозите *по, на, върху*, които означават съприкосновение с предмет или пространство: бълг. ез.: *Той сложи писмото на масата.*
4. Обемност се изразява със съчетания на предлозите *в, из, от* и конкретни същ. имена: *из стаята, в печката.*
5. При линейността мястото се ограничава според дадена площ, определена като средство за движение. Бълг. ез.: *Чуха се стъпки по стълбите.*

Според характера на ориентацията спрямо определено място обстоятелствените пояснения за място биват за съвпадение, близост, отдалеченост и посока (стр. 195):

- Съвпадение се изразява с наречията *вътре, извътре, наред*;

- Обстоятелствените пояснения за близост изразяват разнопосочна и непосредствена ориентация спрямо даден предмет в хоризонтална или вертикална плоскост, която лежи извън него, като хоризонталната ориентация се свързва с предно пространство и обратно пространство и една тяхна разновидност – странично пространство, а вертикалната – с горно и ниско пространство: срв. напр. в бълг. ез.: *Пред балкона до фонтана свири музика. Той застана срещу Христина. Зад градината се простираше ливада. Над градината профуча вятър.*
- Противоположно на значението за близост е значението за отдалеченост: бълг. ез.: *Той отминава нататък.*
- Посока и достигане (финалност) се изразява с наречия и предложни съчетания, които означават приближаване или отдалечаване

М. В. Всеволодова и Е. Ю. Владимирский (вж. Всеволодова, Владимирский, 1982: 6) са категорични, че пространствените отношения в най-общ вид представляват съполагане в пространството на дадено тяло, действие (събитие), признак и на някакъв пространствен ориентир – локум (да си припомним, че и други автори – Дж. Баруайс, Дж. Пери, 1987: 264 говорят за общ пространствен ориентир, който те наричат локус). Локумът се определя като пространство или предмет, относително който се определя местонахождението на даден предмет (действие, признак) и характера на взаимоотношенията им (статичен, динамичен). А логическата операция на съотнасяне на предмета с локума – авторите наричат локализация. В такъв случай, локумът – това е пространство, назовано с лексеми (*лес, город, километр*). Формата на името може да назовава пространството като съвпадащо (*в лесу, на лугу*), или като несъвпадащо с него (*у леса, за плугом*).

О. Н. Селиверстова споделя своите съмнения, че липсва яснота относно обема и дефинирането на термина пространство, което затруднява семантичния анализ (вж. Селиверстова, 2004: 18). Според авторката понятието пространство най-често и обикновено се определя според функцията си – да включва в себе си, да локализира други обекти (вж. също така и Н. Ю. Шведова, 2001 с идеята за микробитието и макробитието на човека). В различните езиковедски изследвания пространството и времето са определяни по различен начин като “пространствено-времеви фон”, “пространствено-времеви условия”, “пространствено-времеви форми на материята” и други (вж. напр.: А. М. Жаров, 1975). Общо положение в съвременната лингвистика е, че езиковата природа може да се разбере едва на основата на изучаването на човека като цяло и на неговата картина на света изцяло (вж. напр. И. Г. Рузин, 1996: 39). В редица най-нови езиковедски изследвания езиковите проблеми се разглеждат комплексно, и то в най-тясна

връзка със съзнанието, мисленето и практическата дейност. Все повече популярност добива мисълта, че не може да се намери обяснение за формирането на езиковите структури изключително на основата на вътрешно-езикови фактори. Т. е. не е възможно да разберем природата на езика само и единствено с помощта на езика. Голямо и понякога решаващо значение имат екстралингвистичните и когнитивните фактори.

И М. А. Кунижев (вж. Кунижев, 2002) се занимава с описание на пространствените отношения и средствата за тяхната вербализация в съвременния английски език от гледна точка на понятийния апарат на когнитивната наука. В най-общ вид пространството – това е една от формите (наред с времето) на съществуването на безкрайно развиващата се материя, което се характеризира с протяжност и обем (стр. 164). Лексемата пространство в широк смисъл се отнася не само към физическото пространство, но и към пространството на множеството, на ситуацията. Широко се използва и в метафоричен смисъл. Макар че езиковата представа за пространство съответства на неговото геометрично изображение, тъй като всяко пространство, описвано в езика, може да се представи във вида на многоизмерна структура, то такава представа не противоречи на определението на пространството чрез множество. Пространството може да се изобрази като дискретно или недискретно множество от графични точки, образуващи една или друга структура. При определянето на лингвистичното пространство трябва да се отчита и способността на пространството да помещава в себе си неща. И в такъв смисъл *пространството, представено в езика, може да се определи като структура, в пределите на която може да се намира даден обект или може да протича действие, събитие. Това означава, че под пространство се разбира цялата съвкупност от физически, психически, социални, биологически или други реалии, в чиито измерения се намира или може да се намира даден обект, може да протича действие, процес, или да се случва събитие.* Лингвистиката, както и психологията, има отношение към пространството не като към система от отношения между материалните обекти, а комуникира с пространството като с характерна особеност на нашето възприятие на света. Отношенията ляво-дясно, горе-долу с право се наричат пространствени, но те не могат да бъдат определени като физически. Защото местоположението на даден обект отляво, отдясно, отпред или отзад зависи не от физическото взаиморазполагане на тези обекти, а от това от коя страна ги наблюдаваме. Ако ги наблюдаваме от друга гледна точка, ще се промени нашето възприятие за тези обекти, но няма да се промени тяхната пространствена ориентация и местоположение. Така че това, което наричаме ляво или дясно, може и да не е точно такова, но пространствени отношения от подобен род са реални, тъй като те се отразяват в съзнанието и езика. Изучаването на смисловата структура на езиковата категория пространство предполага анализ на

различни типове пространствени отношения, и то в репертуара на средствата, вербализиращи тази категория. Понеже езикът отразява действителността, то той съдържа и определен набор от лексикално-семантични, морфологични, фразеологични, синтактични средства, концептуализиращи и вербализиращи понятиятната категория пространство (вж. Е. В. Урисон, 1999 за национално специфичното езиково съзнание и оттам за националната езикова картина на света; за пространствено-времеви срез на обектите говорят и Т. В. Булигина, А. Д. Шмелев, 1989).

Някои лингвисти интерпретират пространствените отношения като разновидност на онези семантични отношения, при които се установява връзка между предметите, явленията и техните свойства. Единственото съдържание на подобна връзка е тяхната взаимна координация в пространството. Но подобен възглед противоречи на атомистичното разбиране за пространството като празнота, в която се разполагат тела и което е характерно за наивната представа за пространството в съзнанието.

В естествения език пространствените отношения се изразяват с такива семантико-синтактични роли като битуващ предмет, пространствен локализатор, пространствен ориентир, локус, локум, семантичен предикат, ситуация, описваща разполагането на участниците в пространството. Общо взето няма големи разногласия, относно съдържанието, което влагат отделните автори в конструираните от тях семантични роли. Различни са само в повечето случаи наименованията на семантичните роли за пространство, защото те са получени като синтез в резултат на изследването на различни езиковедски проблеми и в такъв смисъл отразяват различни страни на пространството като цяло. Ще посочим някои от съществуващите семантични роли за пространствените отношения.

Наричани са **“локатив”** (Ч. Филмор; И. М. Кобозева, 2000: локатив (L) – местоположение или пространствена ориентация на действието; И. В. Алтман, 1978), **“локативно състояние”** (Чейф), **“локус”** (Дж. Баруайс, Дж. Пери, 1987), **“локативна релатема”** (И. Сусов), **“източник”** – точката, откъдето нещо се придвижва в резултат на действието; **“локация”** (топус, локус) – мястото на действието или състоянието (Й. Пенчев, 1998), **“локативни аргументи”** (Г. Жолобов), **“място”** (Г. И. Кустова, 2000; Е. Георгиев, 1987) и други (вж. още у Ф. Данеш, Зд. Хлавса, 1978).

Ю. Д. Апресян (1995, т. 1) определя следните пространствени семантични роли: **“източник”**, **“място”**, **“начална точка”**, **“крайна точка”**, **“маршрут”**. Според автора понятието за крайна и начална точка са свързани и са производни от по-общото понятие за място (стр. 128). В съдържателно отношение крайната точка – това е мястото, където даден предмет започва да се намира, докато крайната точка – това е мястото, където предметът престава да се намира. Свързани с понятието място са и понятията маршрут и източник. Лужишкият автор Ф. Михалк (1977: 39) определя семантичната роля **“циркумстанца”** (Cirkumstanca), изхождайки от факта, че в повечето случаи параметрите за време и място в

творителната падежна семантика се определят като обстоятелства. Според него това не е участник в действието, а информация за времето и мястото, в които се развива ситуацията – нещо, което едва ли някой ще оспори. Особеното в случая е, че той посочва една обща семантична роля и за времето, и за мястото като характеристики на действието.

Семантичното значение за място в творителния падеж на славянските езици традиционно се определя като периферно и обстоятелствено, спрямо централните значения – социативност и инструменталност. Това произтича от разбирането и интерпретирането на мястото не като активен участник в езиковата ситуация, а като необходимо условие и обстоятелство, за да протече дадено действие. И в този случай съществуват множество изследвания конкретно вече за творителната падежна семантика за място. Като изключим лужишките езици, за които почти не съществуват отделни падежни семантични изследвания, то за останалите славянски езици, макар и не за всички, може да се открият подобни трудове. Ще се спрем на някои от тях, за да очертаем кръга от проблемните въпроси, които стоят в основата на теоретичните дискусии.

Според А. М. Булигина (вж. Творительный падеж..., 1958: 246) славянският творителен падеж за място означава пътя, по който се придвижва предметът (най-общо казано). Предметът може да пресича пространството, излизайки извън неговите предели, но може да се движи и в пределите на означеното пространство (на руски език: *прошел лесом, пошел лесом*). Самият творителен за място не е в състояние да определи вида пространство. Например в изречението *Пошел подземным ходом* не може да се каже дали това пространство се мисли като пресекаемо, или като място без край, т. е. което не се пресича. Творителен със значение на пресекаемо пространство исторически има различна съдба от творителен за непресекаемо пространство. Творителен падеж със значение на непресекаемо пространство в славянските езици е означавал мястото, на което или по повърхността на което се извършва целенасочено действие (стр. 249). В лужишките езици този вид значение не е бил регистриран в старите писмени паметници, а вместо него се среща конструкцията с предлога *po* + местен падеж (+ дателен падеж в останалите славянски езици като синонимна конструкция, която измества в повечето случаи творителен за място). В чешкия език конструкциите на творител за място са често фреквентни, срв. напр.: *Náhle proběhl pohyb shromážděním. Lepší budete jet toudle vozovou cestou, pak chvíli lesem*. Среща се и при глаголите за нецеленасочено движение (*Brodili se vysokou travou a kvítím*). Широко се използват в чешкия език и разновидностите на творителен падеж за място при глаголи със значение за разпространение и други (*Slunce zatím vzešlo a zlaté jeho světlo rozlilo se pokojem. Pak zazvučely všechny zvony a zvuky jich roznášely se údolím. Stanislav se rozhlédl pokojem zpod čela*). Творителен падеж със значение на пресекаемо пространство се среща често след глаголи за

движение (*прошел лесом*), но и при предикати с друга семантика (*смотрел, беседовал, выбросил*). След предикатите за движение съществителното обикновено означава място (*поле, лес, дверь, окно*). При останалите семантични предикати съществителното означава отворстие (*окно, дверь, горло, рот*). Творителен падеж за пресекаемо пространство исторически започва рано да се заменя в славянските езици със синонимната конструкция чрез + винителен падеж. В съвременните славянски езици тази семантична разновидност на творителния падеж се среща най-често в чешкия език. В останалите славянски езици се развива в по-голяма степен синонимната конструкция, което е вследствие на ограничението, което налага на това значение префигираният предикат – ограничен кръг от префикси (*про-, пере-, вы-, в-*).

В изследванията по творителна падежна семантика обикновено се говори за семантичните разновидности на пространството в най-общ вид просто като за обстоятелствено значение, без да се анализират подробно с оглед на участниците в ситуациите; по-скоро е налице регистрация на очевидните творителни значения за място. Например Д. Митев и Ц. Митева (вж. Митев, Митева, 1996) отделят две разновидности: творителен падеж, означаващ пътя и творителен падеж, означаващ пространството (вж. за това и Г. Тагамлишка, 1983; Русская грамматика, 1982: 482; А. Вежицка, 1985) – и в двата случая след предикати за движение (*Я долго шел лесом, Ехать берегом, Возвращаться полем, Проезд берегом, Езда полем, степью*). Лужишкият автор Х. Шевц-Шустер (вж. Шевц-Шустер, 1984: 67) споменава съвсем бегло за това значение на творителния падеж, като го подрежда в групата на обстоятелствените значения (срв. напр.: *z durjemi do jstwy zastupić, z woknom won hladać, z hunami do dwora přińć*).

1. Видове ситуации според локализацията на агенса в пространството в горнолужишкия език

За горнолужишкия език е характерно, че творителните падежни модели, описващи ситуациите за място, са винаги с формална връзка от различен характер (срв. напр.: *z, za, pod, nad, mjezu, před*). Водеща за нас и тук ще е гледната точка на агенса, като основна движеща сила в ситуациите. В такъв смисъл ще класифицираме и ситуациите за място в пространствения фрагмент. Това са ситуации, в които агенсът заема определена позиция (*z, za, pod, nad, mjezu, před*) спрямо друг ко-агенс в ситуацията или спрямо друг обект. Т. е. и чрез творителните падежни модели не се описва и отразява изцяло всичко, свързано с пространствената локализация на агенса, а само някои негови позиции спрямо други участници. Затова класификацията на ситуациите в пространствения фрагмент

ще е по формален признак – вида на формалната връзка в падежния модел, като най-сигурен белег за различната пространствена парцелация.

Пространственият фрагмент в горнолужишкия език се изгражда от следните ситуации:

Пространствена ситуация с формална връзка z: [езикова ситуация, която описва началната точка, мястото, откъдето стартира действието във физически план]:

Doběžeć z dworom won. Chwatach z wotewrjenej bróžnju do dwora. Swěćachu jemu z woknom nutř.

Пространствена ситуация с формална връзка za: [езикова ситуация, в която се описва как агенсът заема временно позиция зад друг обект / субект във физически план, временно не са на преден план, но действието не спира]:

W jednym wšak dyrbja so ludžo za plotom derje stać ze swojim susodstwom – dla wody. Bě naš nan připadnje něhdže z nim za blidom sedzał.

Пространствена ситуация с формална връзка pod: [езикова ситуация, в която се описва как агенсът заема временно (или за постоянно) позиция по-ниска във физически план в сравнение с други обекти]:

Ale holcy su jeno wokoło chěže běžale, z druhimi durčkami do zahrody a sedža hižo zaso pod starej krušwinu.

Пространствена ситуация с формална връзка nad: [езикова ситуация, в която се описва как агенсът заема временно (или за постоянно) позиция по-висока във физически план в сравнение с други обекти]:

Wóčko z radosću wopočowaše nad něžnymi holankami wot Wojerec, nad jaknymi Slepjankami.

Пространствена ситуация с формална връзка před: [езикова ситуация, в която се описва как агенсът се оказва временно (или за постоянно) във физически план в позиция пред други обекти].

Bruni mužojo z psami chodžachu před ćahom tam a sem. Doma ze žonu a džěćimi, před chěžu sedži.

Пространствена ситуация с формална връзка mjezu: [езикова ситуация, в която се описва как агенсът се оказва временно (или за постоянно) във физически план в позиция сред множество от еднородни или нееднородни обекти]:

Tajkich wjednikow njetrjebamy – přeč z nimi, tamy mjez sprawnymi džělačerjami lěpšich.

III. Семантични профили на ситуациите според локализацията на агенса в пространството

1. Семантичен профил на ситуация с формална връзка z:

[езикова ситуация, която описва началната точка, мястото, откъдето стартира действието във физически план].

Реалната неезикова ситуация - това е елемент от недискретния човешки опит, а езиковата ситуация – това е резултатът от интерпретацията или концептуализацията на този недискретен опит (вж. Кобозева, 2000: 248). Човек може да интерпретира една или друга ситуация по различен начин в зависимост от различни фактори – и то на първо място от гледна точка на това от какви методолого-теоретични конструкции изхожда. В образуването на езиковата ситуация участват разнородни фактори: категориите на мисленето, психологически механизми (езикът като феномен на психиката и съзнанието), житейската логика, граматичните и логическите правила на езика, речевият узус, стилистичните норми и формите на комуникацията и други (вж. Фрумкина, 1984; Арутюнова, Ширяев, 1983). В определено време всеки от нас се намира на определено място (по своя път и в своя живот). В този смисъл в езиковата ситуация с формална връзка z намира място онзи извънезиков фрагмент, който описва конкретното място, от което започва да се развива действието. И може да се определи като изходната точка, от която стартира действието, започва да се случва събитието. Изходната точка, като конкретна проекция на конкретното място.

Ще илюстрираме ситуацията със следните примери от горнолужишкия език: *Doběžeć z dworom won. Chwatach z wotewrjenej bróžnju do dwora.*

Swěčachu jemu z woknom nutř. Tutón zhladny skedźbliwje z hornjoľubiny woknješkom na nawjes. Wona bě z durjemi won. Bě z ćežkimi wysokimi durjemi do gymnazija zastupił. Wona hladaše z woknom won. Wona hladaše z woknom na město, kotrež skićeše jej cyle nowy napohlad. (D. Š.) Ćma hlada nětko z woknom do woswětłeneje stwy. (D. Š.) Skónčnje holčka z woknom pohlada. (O. W.) Holčka wustupi z durjemi. (O. W.) Rady smy zhladowali z woknami do kopornika, kaž so we nim z mócnymi klepakami bluki kopor. (O. W.) Z durjemi nutř přińć. (P. G.) A jako z ćetu wobjedowachmoj, ćeta sedžeše na kachlowej ławce a ja na stólcu při woknje, te smy z papjeru zakryli, dokelž běchu škleńcy won, da dwójce zasobu zawrjeska a woheń z woknom nutř. (Ch. Z.)

Характеристика на семантичните предикати в ситуация с формална връзка z

Семантичният предикат в ситуациите от пространствения фрагмент изразява и описва пространствени отношения, и то такива като състояния, процеси и действия както в означеното пространство, така и извън него (вж. Кунижев, 2002: 165). Семантичните предикати при първа ситуация с формална връзка z са предимно за действие, за краткотраен във времето процес, за събитие, което се предизвиква, и за краткотрайно, непродължително състояние. Срещат се обаче и предикати за ментално действие, свързано най-често с желанието да бъде предизвикано дадено действие. Общо в семантичното съдържание на всички предикати е, че описват конкретното място, от което агенсът започва своето преместване в пространството; изходната точка, като конкретна проекция на конкретното място в пространството въобще. Ето някои случаи на най-често срещаните се предикати при първа ситуация: *doběžeč z dworom* (won), *chwatač z wotewrjenej bróžnju* (do dwora), *swěčič z woknom* (nutř), *zhladač z hornjoľubiny woknješkom* (na nawjes), *byč z přěnimi durjemi* (nutř, won), *zastupič z čěžkimi wysokimi durjemi* (do gymnazija), *hladač z woknom* (won, na město, do woswětłeneje stwy, na wjesny puč), *wustupič z durjemi*, *zhladowač z woknami* (do kopornika), *přińč z durjemi* (nutř), *z wrotami* (do spisowačelskeho zwjazka), *njesč woheń z woknom* (nutř), *zalěžč z woknom* (nutř), *wjesč z durčkami* (domoj), *běžeč z druhimi durčkami* (do zahrody), *hič ze zadnimi durjemi* (won), *chcyč z woknom* (nutř), *dónč z wrótkami* (do dwora), *wolač z woknom*, *teptač z durjemi* (won), *wujěchač z małymi wrotowymi durčkami*, *zlečeč z durjemi* (z woknom, won) и много други.

Фазите при построяването и развитието на **сценария** при първа ситуация включват няколко ключови позиции в поведението на агенса: възникване на намерение за осъществяване на действие и избор на конкретно място, през което да се премине, за да се осъществи действието. Изборът на конкретното място, през което агенсът преминава в откритото или закритото пространство, не се случва непосредствено пред нас и в този смисъл той не е част от езиковата ситуация.

Можем да обобщим поведението на агенса при първа ситуация, като опишем следните примерни фази на развитие на сценария:

1. Поява на осъзнато намерение в извънезиковата ситуация за осъществяване на действие, което да доведе до събитие, процес, състояние;
2. Изборът (целенасочен или случаен) на точка, място от пространството, от което да стартира действието, е част от извънезиковата ситуация;

3. Избор и на крайна точка от маршрута, до която агенсът се придвижва от началната точка;
4. Осъществяване на движение от конкретната, начална точка навън в откритото пространство – част от извънезиковата и езиковата ситуация;
5. Осъществяване на движение от конкретната, начална точка навътре в ограничено и закрито пространство – част от извънезиковата и езиковата ситуация;
6. Не става ясна крайната цел на действието – може да бъде от най-разнообразен характер: движение в пространството, което да стартира от конкретна, начална точка; получаване на визуална представа за нещата, като статически се изхожда от конкретна, начална точка; осъществяването на определено желание може да стартира от конкретна, начална точка; временна статичност на нещата – застинало във времето от конкретната, начална точка; достигане до крайна точка – последна фаза от маршрута на агенса и други;
7. В езиковата ситуация липсват данни за по-особени взаимоотношения на агенса с началната точка. За агенса конкретната точка е част от цялостния му маршрут – неговата начална точка;
8. Връзката между началната точка и третия член в ситуацията е, че те оформят цялостния маршрут;
9. Между агенса и третия член съществува пряка връзка – третият член обикновено материализира желанието и целта на агенса, но неговото присъствие обикновено е с факултативен характер;
10. Началната точка свидетелства за началото на движението, но не и за довеждането му докрай;
11. Липса на по-нататъшен ангажимент и взаимоотношения между агенса и началната точка след реализиране на действието;
12. Наличие на цялостна информация за това дали агенсът осъществява желанието си, достига целта си – в езиковата ситуация е налице само информация, че действието стартира от конкретна, начална точка до крайната точка.

Характеристика на участниците в езикова ситуация с формална връзка z

Участниците в езиковата ситуация с формална връзка z са трима – двама задължителни и един с факултативен характер. Задължително е участието на агенса (като същински участник) и началната точка (несъщински участник), защото те определят спецификата на ситуацията. С факултативен характер е участието на желанието, целта на агенса – то обикновено се явява материализирано по различен начин, но обикновено

в повечето случаи като крайна точка. Тримата участници влизат в различни взаимоотношения помежду си, като посоката на развитие на действието се диктува от агенса, като в този случай посоката е предопределена – стартира от началната точка. Интересите на агенса са свързани и произтичат от желанието му да се придвижи по определен маршрут, като маршрута му включва няколко точки. В езиковата ситуация не се описват всички точки по маршрута, а само началото и края. В езиковата ситуация липсва информация и за разстоянието в пространството между двете дестинации. Интересът е фокусиран върху началното място, на което е локализиран агенсът, преди да започне своето придвижване в едно ограничено, парцелирано и маркирано от точки пространство, за да достигне до желаното място – крайната точка. По-горе в изложението посочихме, че Ю. Д. Апресян разглежда началната и крайната точка като части от маршрута на агенса. Обемът на съдържанието е равнозначен на “конкретно място” от цялостното пространство. В езиковата ситуация между агенса и началната точка съществуват експлицитно изразени отношения. Докато отношенията между агенса и крайната точка в езиковата ситуация са с имплицитна окраска - можем само да предполагаме, че крайната точка материализира желанието и целта на движението на агенса. Много е вероятно в извънезиковата ситуация крайната цел на агенса да не е самото придвижване от точка до точка, а това да е само начинът той да осъществи друго свое намерение. Истинският и единствено активен участник в извънезиковата ситуация с одушевени параметри е само агенсът.

Основно изискване към началната точка е да притежава реален, конкретен, неодушевен корелат в извънезиковия свят. Не са регистрирани случаи с начална точка, която се характеризира с [+ одушевеност] и [+ абстрактност] (срв. напр.: *doběžeć z dworom, chwatać z wotewrjenej bróžnju, swěćić z woknom, zhladać z hornjoľubiny woknješkom, być z přěnimi durjemi, zastupić z ćežkimi wysokimi durjemi, hladać z woknom, wustupić z durjemi, zhladować z woknami, přińć z durjemi, přińć z wrotami, zalězć z woknom, wjesć z durčkami, běžeć z druhimi durčkami, hić ze zadnimi durjemi, chcyc z woknom, dóńć z wrótkami, wołać z woknom, teptać z durjemi, wujěchać z małymi wrotowymi durčkami, zlećeć z durjemi*) и други.

Крайната точка също трябва да притежава реален, конкретен, неодушевен корелат в извънезиковото пространство (срв. напр.: *doběžeć z dworom won, chwatać z wotewrjenej bróžnju do dwora, swěćić z woknom nuť, zhladać z hornjoľubiny woknješkom na nawjes, być z přěnimi durjemi nuť (won), zastupić z ćežkimi wysokimi durjemi do gymnazija, hladać z woknom won, na město, do woswětleneje stwy, na wjesny puć, zhladować z woknami do kopornika, přińć z durjemi nuť, přińć z wrotami do spisowačelskeho zwjazka, zalězć z woknom nuť, wjesć z durčkami domoj,*

běžeć z druhimi durčkami do zahrody, hić ze zadnimi durjemi won, chcyć z woknom nuť, dóńć z wrótkami do dwora, teptać z durjemi won, zlećeć z durjemi z woknom, won) и много други.

Ще приведем и допълнителни примери за втора ситуация:

Z woknami na nas dele hladachu, so počinachmoj zadžerać. (J. K.-W.) Sedžeše w stwicy a hladaše z woknom na wjesny puć. (M. M.) A započa ze zahrodu. (M. M.) Ze škropawej, žilatej ruku šmórny sej přez falu a pohlada nimo njeho z woknom won. (M. M.) Z woknom won hladaše na pola: běchu z drobnym sněhom a swětlom posypane. (M. M.) Zasonjena z woknom won pohlada. (M. M.) Stary knjez hladaše z woknom dele. (J. B.) Knjez hladaše z woknom dele. (J. B.) Moja nadžija zepěra so potajkim na sydom njesebičnych serbskich talentowanych ludži, kotřiž su takrjec hižo z přenimi durjemi nuť. (P. W.) Tola hladam dale z woknom won. (M. D.) Potom hladach z woknom won. (B. B.) Ja sej njejsym zwěriła z woknom hladać. (B. B.) Slabe slónco přińdže z wrotami do spisowačelskeho zwjazka. (J. K.) Mały čorny mužik je zalězl rjanej damje z woknom nuť. (M. M.) Ale Šibakec Pawoł wjedže jo z durčkami hižo domoj. (J. S.) Ale holcy su jeno wokoło chěže běžale, z druhimi durčkami do zahrody a sedža hižo zaso pod starej krušwinu. (J. S.) Běše Šołćina z durjemi won. (J. S.) Ale nětko spěšnje wěcy do łona a ze zadnimi durjemi won. (J. S.) Potajkim, wona chcyše z woknom nuť. (J. S.) Nan hladaše z woknom, kak so husy we luži kupaja. (J. S.) W tym wokomiku dóńdže knjez farar ze žonu z wrótkami do dwora. (J. S.) Kaž zlemjena je Kata na přeni wokomik a woła z woknom. (J. S.) Dunder njechał, přińdu teptajo z durjemi won. (J. S.) Posměwkuje so mać, hdyž Měrćin z małymi wrotowymi durčkami z kolesom sej wujědže. (J. S.) To sym nětko hižo dwójce ze samsneho lokala zlećał, jónu mi dopomhachu z durjemi a k druhemu z woknom won. (J.)

2. Семантичен профил на ситуация с формална връзка *za*:

[езикова ситуация, в която се описва как агенсът заема временно позиция във физически план зад друг обект / агенс, временно не са на преден план, но действието не спира].

В езиковата ситуация с формална връзка *za* намира място и се описва онзи извънезиков фрагмент, който се отнася до локализацията на агенса в позиция зад друг обект. Налице е задпоставеност на активните участници в извънезиковата ситуация. Според М. А. Шелякин (вж. Шелякин, 2000) творителен падеж с обстоятелствено значение за място описва обекта, по отношение на който паралелно е разположен и насочен в пространството агенсът. Природата на агенса е двойствена – активен и пасивен агенс. Тези извънезикови отношения се реализират в езиковите ситуации с помощта на формалните връзки.

Ще посочим примери за тази ситуация:

Wón wobkedźbuje jeje ćeńke porsty z dołhimi nochćemi, kak za předawanskim blidom ze spěšnymi přimkami časopisy z regalow bjeru. (D. Š.) W jednym wšak dyrbja so ludžo za plotom derje stać ze swojim susodstwom – dla wody. (M. M.) Potom džeja za plotom njemyći do łoža, lutuja z wodu kaž cyły tydžeń. (M. M.) Nětko so cyła hołbina po naměsće wuchodžowaše, přědku hołbica, za njej z hłowu nygajo hołb. (K. K.) Bě naš nan připadnje něhdže z nim za blidom sedžał. (J. B.) Nadobo widžu, kak něchtó z konjacym wozom bliže a

bliže jědže, zo so wšo za nim kuri. (B. B.) Někotre metry wot nas bě plót a za nim hat z kačkami a husami. (J. K.) Při ploče za staršiskim domom rozbuchnu wšě strachi, te sobu wlečene ze zašłosće a te nowe před tym nowym. (J. B.) A hakle, hdyž so čerwjena swěca za róžkom zhubi, zastona Karola. (H. B.)

Характеристика на семантичните предикати в ситуация с формална връзка *za*

В тази езикова ситуация се използват семантични предикати, описващи положението на задпоставеност на агенса спрямо други подобни. Семантичната палитра на предикатите е от най-разнообразен характер, но преобладават онези, които могат да опишат физическо преместване в ограничено, конкретно пространство (вж. по въпроса и Кравченко, Кобозева, 1999). И според А. М. Булигина (вж. Творительный падеж, 1958: 266) основното значение на формалната връзка *za* в състава на творителните падежни модели е пространственото значение. Описва се агенса, зад който се помещава друг агенс / обект или протича дадено събитие. Това основно значение се видоизменя в зависимост от семантичното съдържание на съответния предикат. Така например при предикатите за движение в езиковите ситуации се оформя значението за следване или поредност на нещата, едно след друго. При статичните предикати преобладава значението за място. Като цяло обаче, няма забрани от семантико-счетоводителен характер, които да възпрепятстват в езиковите ситуации за появата на едни или други семантични предикати. На практика, почти липсва действие, което да не може да бъде извършено в пространството зад нещо друго, което всъщност не оказва влияние върху качеството и същността на протичането на действието. Ще отбележим някои често срещани се групи предикати за тази ситуация в горнолужишкия език, като ги укропним за удобство на анализа:

1. Предикати, описващи физическо движение, преместване в пространството:

hić za plotom njemyći do łoża, so čerwjena swěca za róžkom zhubi (zhubić so), *jědžeć za wodźidłom, za nim jěć, pozastać jedyn za druhim, pušćić so za lěhwom na zemju, honić so za nimaj, běžeć za mjedwjedžom, chować so za tej wulkej a bahnojtej dźiwjej holu, chować so za třomi hórkami, chować so za wolacej kožu, rosć* (wulka wisata wjerba) *za hrodom, dźělać za mjezami, počeć so za poslednim oliwowym štomom, nahonić za kóždym kerkom, zhubić so za róžkom* и други.

2. Предикати, описващи краткотрайно или по-продължително състояние и положение в пространството:

ludžo su za plotom, sedžeć z nim za blidom (z pjerom za wuchom, za wodźidłom), *paslić za wulkim blidom, być za róžkom* (za durjemi, za jaslemi), *stać za blidom* (za křesłom, za chribjetom, za profesorskim pultom), *wostajić*

za sobu, **ležeć** (skala) za nim, **hasny** (nóčne njebo) za nimaj, kupjel **je** (być) za durjemi, sony **su** (być) za krutym, wysokim čołom, **wisać** za włosami (za chribjetom, za kabatom), **młyn je** (być) za nimaj, **wupřestrěwać so** za přnim hórskim rječazom plona, **kurić so** za nim и други.

3. Предикати, описващи извършване на действие от разнообразен ментален характер:

piskać za sydom hórkami, **spěwać** za kulowatym blidom, **rozmoŋwjeć so** za swojim blidom, **prajić** za plotom, **rěčeć** za plotom, **ščěrić so** za chribjetom и други.

Фазите при построяването и развитието на **сценария** при първа ситуация включват няколко ключови позиции в поведението на агенса: възникване на намерение за осъществяване на действие и избор на конкретно място, зад което да се осъществи действието. Конкретното място не оказва в повечето случаи влияние и пряко въздействие върху характера на протичането на действието (така ще бъде и при следващите ситуации с формални връзки *pod, nad, před, mjezy*).

Можем да обобщим поведението на агенса при тази ситуация, като опишем следните примерни фази на развитие на сценария:

1. Поява на осъзнато намерение в извънезиковата ситуация за осъществяване на действие, което да провокира събитие, процес, състояние;
2. Избор (целенасочен или случаен) на място от пространството, зад което да се осъществи действието е част от извънезиковата ситуация;
3. В извънезиковата ситуация акцентът пада върху самото действие, а не върху мястото, на което се осъществява;
4. В езиковата ситуация акцентът също пада върху действието, но не може да се избегне и онази конкретна точка, зад което се осъществява действието или поредността на нещата;
5. В някои случаи в извънезиковата ситуация се акцентира на поредността на нещата и това намира отражение в езиковата ситуация;
6. Не става ясна крайната цел на агенса. Конкретното място, зад което се осъществява действието в повечето случаи е само една малка част от по-голяма мозайка, чиито парчета не се подреждат в тази езикова ситуация;
7. Липса в повечето случаи на по-нататъшен ангажимент и взаимоотношения между агенса и конкретното място, зад което се реализира действието, ако то не е съзнателно подбирано;
8. Наличие в някои случаи на връзка от различен характер (емоционална) между агенса и конкретната точка, зад която се осъществява действието или пък се реализира събитието;

9. Липса на цялостна информация за това дали агенсът осъществява желанието си, достига целта си – в езиковата ситуация е налице само информация, че действието в даден момент от своето развитие се осъществява зад определена, конкретна точка от парцелираното пространство.

Характеристика на участниците в ситуация с формална връзка за

Основен и същински участник в тази ситуация е агенсът. За разлика от предходната ситуация обаче и подобно на ситуациите с формална връзка *pod, nad, před, mjezu* се оказва възможно в някои случаи съществуването на два агенса, които не са равнопоставени и които не притежават равноправни параметри – активен и пасивен агенс. Отново изхождаме от антропоцентричното разбиране на Ю. Д. Апресян за субект и обект на ситуацията – според него обектът всъщност е субект в друга ситуация. Критерият, по който се различават двата агенса е това дали са белязани от признака [+ одушевеност], или не са. Активният агенс винаги е белязан с този признак, защото той е движещата сила в ситуацията – този, който решава, че в даден момент от развитието на действието то трябва да протече зад някоя конкретна точка от парцелираното пространство. Пасивният агенс обикновено не притежава параметъра [+ одушевеност] и е изцяло подчинен на активния агенс, който дирижира ситуацията и подрежда така нещата, че в даден момент действието да наложи задпоставена локализация на пасивния агенс спрямо някоя конкретна точка от парцелираното пространство. В този смисъл активният агенс е като кукловод, който стои над пасивния агенс и го ръководи, в случаите когато на сцената е именно пасивният агенс. Съпровождащият несъщински участник е конкретното място от парцелираното пространство, зад което в даден момент протича действието, стартира дадено събитие. В някои от случаите тази конкретна точка е съзнателно подбрана от агенса като фон, на който да се случи нещо. Но са налице и случаи, когато това конкретно място случайно се оказва в обсега на действие на агенса и бива включена в него, защото е неизбежно да бъде избегната. От това произтичат и взаимоотношенията и ангажимента на агенса към това конкретно място. Така че в този случай, когато говорим за психология на поведението на участниците, която определя техните взаимоотношения, трябва да се съобразяваме и да изхождаме най-вече от характера на конкретната точка фон. Когато тя е с показатели [+ одушевеност], са възможни двустранни отношения. Но когато конкретната точка фон е с показател [- одушевеност] отношенията са еднопосочни, като агенсът не се влияе от конкретната точка. Основното изискване за агенса е да е белязан от признака [+ одушевеност] и в този случай той е водещ, активен и инициативен в ситуацията. Агенсът, белязан от признака [- одушеве-

ност], е лишен от инициативността и активността да направлява цялостно ситуацията. Определихме такъв вид агенс като пасивен агенс, с който се разпорежда активният одушевен агенс.

Конкретната точка фон, зад която се осъществява част от действието, може да бъде белязана с признаците [+ одушевеност],

[+ конкретност], като притежава и реален корелат в действителността (срв. напр.: *prědku hołbica, za njej z hłowu nygajo hołb; tři kozy a wowca za nim; pozastać jedyn za druhim; bėžec za mjedwjedžom; zjewić so za jeho chribjetom; sony su za krutym, wysokim čołom; wočinić (durje) za jeho chribjetom; wusměšować za chribjetom; wisać za chribjetom* и други).

Конкретната точка фон може да има и неодушевен, конкретен, реален корелат в извънезиковата ситуация (срв. напр.: *brać za předawanskim blidom ze spěšnymi přimkami časopisy z regalow; ludžo za plotom; hić za plotom njemyći do łoža; sedžeć z nim za blidom; za staršiskim domom rozbuchnu wšě strachi; so čerwjena swěca za różkom zhubi; džělać za mjezami; jědžeć za wodźidlom; chować so za tej wulkej a bahnojtej dźiwjej holu; chować so za třomi hórkami; zaruć za woknom; chować so za wolacej kožu; pušćić so za lěhwom na zemju; paslić za wulkim blidom; stać za blidom; piskać za sydom hórkami; być za różkom; stłócić za durjemi; wuhladać za mócnym kulowatym blidom; spěwać za kulowatym blidom; być za jaslemi; spěwać za kulowatym blidom; kupjel je za durjemi; rozmołwjeć so za swoim blidom; stać za křeslom; rosć (wulka wisata wjerba) za hrodом; počec so za poslednim oliwowym štomom; prajić za plotom; řeceć za plotom; wupřestrěwać so za přnim hórskim rječazom płona; stać za profesorskim pultom; sedžeć za wodźidlom; nahonić za kóždym kerkom* и други).

Нетипична за тази ситуация е конкретна точка фон с основен параметър [+ абстрактност], т. е. [- реален корелат в извънезиковата ситуация].

Връзката между агенса и конкретната точка е от различен характер – емоционална, функционална, допълваща, заместваща, целева.

Ще приведем и допълнителни примери за втора ситуация:

Tu čehnje jedyn z kruwomaj na pastwišćo, tři kozy a wowca za nim. (J. S.) Spody njeje sedži wosobny knjez z pjerom za wuchom. (J. S.) Junior so z přewćipnym mjezwočom za nim směješe. (J. S.) Kak so jemu tuž džensa wjesnjenjo za chribjetom šćěrjachu, hdyž Hribik ze swojej chromej kliboru, wobdaty wot šwity młodych wojakow, sam po wsy chěžku wot chěžki cychnowaše. (J.) Jim za chribjetom steješe wojak z pistolu. (J.) Džělaše ze zwučenej robočanskej pilnosću za mjezami. (J.) Młody skałar a stary nowosydler sedžeštaj z dołhimaj wobličomaj za blidom. (J.) Jědzechmoj, ja z kartu na kolenomaj, Jan za wodźidlom. (K. K.) Mnichowčan zatrubí a wotjědže z machnjenjom ruki, štož měješe rěkać, zo dyr bimoj za nim jěć. (K. K.) So ludži prašam, kotřiž ze synodžělanjom jedyn za druhim pozastanu. Chcyše tola přerady wědžeć, što so to chowa za tej wulkej a bahnojtej dźiwjej holu. Nó - chowaše so tam za třomi hórkami prastara wjes Čorny Chołmc, ta běše w starodawnych časach hišće bóle zanjese na dyžli džensa. Přetož njejpacy so Krabat zhubi a za woknom zaru kormny woł, tajki hoberski. Jitčan pastyr so džě toho domasa, zo za wolacej kožu chowa so jeho přirodny syn. Krabat nětko so prócowaše, zo by někak njepytņeny z mróčelow so za lěhwom na zemju pušćił. Zabórbota swoje kuzłarske hrónčko, a hižo za nimaj wěžeše so husta kurjawa. Zakřik za chribjetom jimaj přeradži, zo běštaj přescěhowarja wotbyłoj. Nětko pak wšitcy Turkojo za nimaj honjachu. Wozmjě sej nožicy a slěbornu frinkolacu papjeru a

započnje za wulkim blidom jandželki a hwězdžički paslić. Nadobo pak widžitaj, zo jedyn lutk za blidom stejo płaty třiha, tamny je z lochćom měri, třeći tyka do płatow jehlički, štwórty šije cholowčki a zaso pjaty kneflički. Za różkom bě woprawdže lód, ale tajki, kotryž normalnje Family Frost wokoło wozy a kotryž po přeću za kakawom, za malenami abo za janskimi jahodkami słodži. Kaž Bombijej klubu, piskachu swětoznaty marš wo lodže w sydom morjach a za sydom hórkami. To, štož chinski hoberski had a młody elefant widžeć njemóžeštej bě, zo sydney so běla myš, hdyž myśleše, zo ju woběj hižo njewidžitej, dokelž je za różkom, na ławku, suny zaso swoju pistolowu toboľku doprědka, wočini ju a wučahny z njeje różk twarožka. Po puću za lodom přescáhny Bombija girafa. Přeco hišće hrajachu wony marš wo lodže za sydom horami w sydom morjach. Za mjedwjedžom zaso běžeše so stajnje a na wšo so smějaca lama. Marija steješe w bělym kitlu za blidom, čerwjena mjezwoči, wysokej licowej kosci jasnej. Wšitko wostajich za sobu, a tež wony, njewěrjomnje prózdny džen. Jakub Kušk so směješe, skała ležeše za nim, torhaca dźiwja rěka bě niľka rěčka po łukach. Prošer so posměwny, stłóči za durjemi, kotrež so samo wot so za nich wotewrěchu, na kneflk. Za mócnym kulowatym blidom w jednym różku wuhlada wón barchentokošlatu wosrjedź harowaceho, jara pisaneho towarstwa. Hosćo při wobroćichu mjezwoča k njemu, a za kulowatym blidom zapoca hnydom muž pěsničku dale spěwać. Z tym so njelóšt wukopa jako rjana gajša za jaslemi chcyća, kiž měješe Jakub Kušk po swojej stronje na kóčku pod barchentowej košlu. Naprawo a nalěwo pódla njeho kokachu wosobni knježa a damy z někak kisaľymi mjezwoćemi; někotři spěwachu sobu, štož so někole za kulowatym blidom spěwaše -- pěsnička wo holcy z Montignaca. Za nimaj hasny nócne njebo. Kupjel za durjemi bě pusta. Durje so wotewrěchu, lědy zo so Krabat jich dótkny, za nimi bě jasne wuswětljena chódba. Za jeho chribjetom so wulkowušaty lord zjewi, wón jachleše a lóješe za dychom, rjejenje jeho přescěhowarjow, kotřiž hišće w Grinzingskej winarni za nim čušlach, předoby so hač sem. Chutne hólče mjezwočo, wulke džěčace sony za krutym, wysokim čołom. Bě wón tam doľhu rozmoľwu młodeju čłowjekow za swojim blidom, młodeho lěkarja a předawarki knihow, sobu słyšeć dyrbjal. Za křesłom staruškeho biskopa steješe Serbinowy sobupućowacy. Na poľ puća mjez domom tule a zawodom tamle ležeše kupka, na njej za waľom kamjeni skupina z wětra křiwych chójnow. Za tymle blidom sedžo a z hrubeho karana piwo pijo, měješe Coming druhdy začuće, zo smě wón być tule wón sam, kusk zrudny přez swoje žiwjenje a přez žiwjenje scyła. Za włosami wisaše hóllec, wón tčeše dosć přijomnje w kožanym měše wosrjedź suda z kisykaľom. Za hrodom rosćeše wulka wisata wjerba, do jeje chlódka so wonaj stupištaj, a Krabat piskaše najzrudniše pěsnički, kiž scyła su. Ale za nimaj tež młyn a wjerby při wodže, a wšitko so dźiwnje wotbłyšćowaše, to bliske maľe a to daloke wulke, a žadyn rum mjez dalokim a bliskim. Za poslednim oliwowym štomom poča so nahi, kamjentny kras. Za jeho chribjetom wočinichu so durje, mócný, błyšćaty a polěrowany wojerski ze spodźiwnje připrawjenym lawskim nopom na hłowje zastupi. Za chribjetom wusměškowaše wón generala, kotryž by swět jenož za rjany měľ, hdy by wón nakopjeny z třělenskim ćikotom był. Nad nimaj lečeše wujo lětaďlo, mikotaše čerwjenje-zelenje, nichtó jo njepřescěhowaše, nichtó za nim njetřěleše. Barbarsce, prajachu ći hosćo za płotom, a Reissenberg rjekny, za štwórtu trunu jim dosahaľo njeje, woni džě móžeja jenož hač do tři lićić. Hosćo za płotom widžachu, zo wón wěrnosć řeči, a džakowachu so bohu, zo njeběchu kaž tući. Za přnim hórskim rječazom wupřestrěwa so płona, mortwa dolina. Bukaj nyga a počnje nadobo řečeć, jako by za profesorskim pultom staľ. Bělokitaly za pisanskim blidom ma šěroke, melancholiske, brylate mjezwočo, čěmnozdrasćeny knjez před pisanskim blidom je Tomas G"oranson, bity, ale dostojny a njezbity. Sedžešće za wodžidľom lětaďlahonjaka a běšće na hontwje za mojim přećelom, w lěće 1944 w Normandiji. Ale wy jeho za kóždym kerkom nahonišće, namakašće jeho schowaneho zady mortweje kruwy, we ľuži, hdžež skót pić chodžeše. Krabat, tuchwilu za blidom sedžo, so wopraša. Sľonco steješe wysoko, a Reissenbergowy scin suwaše so před nim přez syćiznu a moch, Krabatowy scin pak wisaše kruće za jeho chribjetom. Něchtó, wulkowušaty lord snano, snano jedno- abo safirowóckaty prošer, wita přichadźaceho za wrotami. Stary so zhubi za różkom domskeho. Anton Donat so nuzuje, zo njeby před durjemi za stółcom hladaľ, zo njeby woľaľ, moja žona ma raka, pomhaj , ty to móžeš ; wón bjerje so tez jara na kedžbu před kóždym slowom, před kóžděj gestu, kotraž móhľa za Jana Serbina nadych jowiality měć. Krabat lečeše z njeswobody do swobody a jemu za kabatom wisaše wony kral. Mam kľuč w ruce, ale kajke durje so mi wotewrja, a što je za durjemi? Tamle za blidom sedži wučer, něšto lět starši hac ja, z chudeho domu, a čas studijow bě čas wěčnje hlódnego brjucha.

3. Семантичен профил на ситуация с формална връзка *pod*:

[езикова ситуация, в която се описва как агенсът заема временно (или за постоянно) позиция по-ниска във физически план в сравнение с други обекти].

В езиковата ситуация с формална връзка *pod* намира място и се описва онзи извънезиков фрагмент, който се отнася до локализацията на агенса в позиция по-долу от друг обект. Налице е временно (или постоянно) позиция по-ниско във физически план на активните участници в извънезиковата ситуация. Това положение можем да опишем като “намирам се в позиция под нещо”. Приемаме, че природата на агенса и в тази ситуация е двойствена – налице е активен и пасивен агенс. Тези извънезикови отношения се експлицират в езиковата ситуация с помощта на формалната връзка *pod* с пространствена семантика.

Ще посочим примери за тази ситуация: Ale Janto hladaše zamysleny z woknom, za kotrymž přiroda pod sněhom wotpočowaše. (D. Š.) Tak steji někotryžkuli čłowjek pod ćežkim klepakom swojeho wosuda, jenož zo so bohužel husto z nim rozbije. (O. W.) Jej pod ramjenjom bě so zahnězdźił brunočerwjenu porik, tajki, kajkiž chcych jako hólčec doma přeco hižo měć – brunočerwjenej hołbjej z čornymi smuhami w křidłach a z běłymaj hłójčkomaj. (K. K.) Přeni króc sym z “Radosćanami” a “Radosćankami” pućował na horu w lěcu a horjeka pod lipu njedaloko wěže. (M. N.-N.) Sofija ma brune włosy, ničo přědku pod pulijom, a ja přeco k njej praju, z namaj ničo njebudže, ty dyrbiš hišće chwilu na pastwu. (J. B.) Pyta z ćežkimaj rukomaj jaknje žonjace čěło pod šatom. (M. D.) Horjeka pod łožom w lěharni ležeše wulki słomnik, natykany z našim wobsydstwom. (M. M.)

Характеристика на семантичните предикати в ситуация с формална връзка *pod*

В тази ситуация намират място онези семантични предикати, които могат да предизвикват преместване в пространството – физическо или ментално под дадена конкретна точка от парцелираното пространство. Много актуални и активни са предикатите за състояние и положение, което е свързано със спецификата на конкретното място и с временното или постоянно положение на неподвижност, което заема агенсът спрямо конкретната точка. По честотност следват предикатите за процес, защото е възможно с агенса да се случват неща, да протичат в него различни процеси на развитие, и то в позиция под някоя конкретна точка. Като не много типични за ситуацията, но все пак срещащи се, определяме предикатите за събитие, и то в случаите, когато конкретната точка многократно превъзхожда агенса и като физически размери, за да е възможно под

неговата конструкция да се случи нещо. Ще представим двете по-често срещащи се групи предикати.

1. Най-разпространената и частотна група са предикатите за състояние и положение. Това е логично поради факта, че агенсът заема известно време една и съща неподвижна позиция в положение под дадена точка. Срв. напр.: *přiroda pod sněhom wotpočowaše* (*wotpočować*); *stać pod Bohatej wěžu*; *čłowjek steji* (*stać*) *pod ćežkim klepakom swojeho wosuda*; *měć brune włosy přědku pod pulijom*; *pod ramjenjom bě so zahnězdžil* (-ć) *brunočerwjeny porik*; *wulki słomnik ležeše* (*ležeć*) *horjeka pod ložom*; *mapa je pod pažu*; *sedžeć pod starej krušwinu*; *dary leža* (*ležeć*) *pod štomom*; *zasydlić so pod horami*; *być pod štomami*; *kokoš steješe* (*stać*) *pod jeje kutlom*; *jablučina steješe* (*stać*) *pod hórku*; *pod nimaj so trawa sušeše* (*sušić so*); *sedžeć pod štomom*; *być pod zemju*; *bydlić pod hwězdami*; *ruce su pod nadrami*; *sedžeć pod hwězdnym njebjom*; *zhubić so pod zemju*; *měć kamjen pod nohomaj*; *měć pod čornymi suknjami*; *sedžeć pod lipu*; *so zabłyšća džěra pod hoberskim kamjentnym nosom*; *ležeć pod blidom*; *komoda steješe* (*stać*) *pod špihelom*; *ležeć pod wolijowym štomom* и други.
2. Следват предикатите за движение, физическо или ментално преместване в пространството. Срв. напр.: *pytać žonjace ćělo pod šatom*; *nadeńć pod polcu*; *zwjezć pod ćežkim měchom*; *skubać so pod lěwym křidlom*; *woskubać so pod lěwym křidlom*; *zhubić so pod rukomaj*; *pytać škit pod jědlenku*; *namakać pod jednej lipu*; *pytać pod ložom za toflemy*; *zetkać so pod wonej lipu*; *zahrjebać pod samej lipu*; *wotcahnyć zemju pod nohomaj*; *lizać sej klamu pod blidom*; *črjopy mysłow a třěski začućow pluwaja* (*pluwać*) *pod dymowym wjerchom*; *zhubić swoju hłowu pod tesakom kralowskeho kata* и други.

Сценарият на развитие на тази ситуация е сходен със сценария на предходната ситуация, но с някои изключения. Можем да обобщим поведението на агенса при първа ситуация, като опишем следните примерни фази на развитие на сценария:

1. Поява на осъзнато намерение в извънезиковата ситуация за осъществяване на действие, което да провокира събитие, процес, състояние;
2. Възможно е обаче процесът в извънезиковата ситуация да е бил провокиран много преди появата на тази ситуация и тук да се вижда само крайният резултат;
3. Избор (целенасочен или случаен) на място от пространството, под което да се осъществи действието. Част е и от извънезиковата ситуация, и от езиковата ситуация;
4. В извънезиковата ситуация акцентът пада както върху самото действие, така и върху мястото, на което се осъществява;

5. В езиковата ситуация акцентът също пада и върху действието, но не може да се избегне и онази конкретна точка, под което се осъществява действието или протича процес, чиито подтици да се развива са част от друга извънезикова ситуация;
6. Конкретното място, под което за даден отрязък от време (или постоянен) се осъществява действието в повечето случаи е само една малка част от по-голям замисъл и намерение на агенса;
7. Липса в някои случаи на по-нататъшен ангажимент и взаимоотношения между агенса и конкретното място, под което се реализира действието, ако то не е съзнателно подбирано;
8. Когато конкретното място е съзнателно подбирано, е налице и постоянна връзка между агенса и него.
9. Относно това дали агенсът осъществява замисъла си докрай, в езиковата ситуация са налице двойки индикации. От една страна, конкретната точка, под която се случват нещата е крайната цел на агенса, но, от друга страна, тя може да е само част от един по-дълъг път, който извървява агенсът.

Характеристика на участниците в ситуация с формална връзка *pod*

Същинският участник и в тази ситуация е агенсът. Вторият несъщински участник е конкретната точка от парцелираното пространство, спрямо което агенсът заема позиция по-ниска във физически аспект – временно или постоянно. Тази негова позиция не рефлектира върху емоционалната, психическата и менталната нагласа на агенса, които пък предполагат лидерство - активност и инициативност. Конкретната точка от парцелираното пространство в повечето случаи е с показатели [- одушевеност], което позволява на агенса да притежава независимост в ситуацията. Единични и не много типични са случаите с признак [+ одушевеност] на конкретната точка. В този случай тя обикновено е анатомична част от живо същество. Агенсът от своя страна може да бъде маркиран и с двете стойности на признака [одушевеност], т. е. [±]. Агенсът, както и в предходната ситуация, може да бъде активен, когато е маркиран с признака [+ одушевеност], срв. напр.: *čłowjek steji pod ćežkim klepakom swojeho wosuda; pod ramjenjom bě so zahnězdził brunočerwjeny porik; holca chwata z Kralowej gramatiku pod pažu; kokoš steješe pod jeje kutlom; wowka bydli pod hórku na kromu lěsa; hłowa je pod woknom* и други.

Пасивен е когато е маркиран с признака [- одушевеност]. Срв. напр.: *wulki słownik ležeše horjeka pod ložom; mapa je pod pažu; dary leža pod štomom; jablučina steješe pod hórku; pod nimaj so trawa sušeše; ruce su pod nadrami; pjeršč pod jeho nohomaj bě mjehka; kamjen pod nohomaj; swětłe město pod nimaj; so zabłyšća džěra pod hoberskim kamjentnym nosom; nječuješe dno pod nohomaj; komoda steješe pod špihelom; rozpukane, hnijace*

plody ležachu pod štomami a kerkami; wusy pod nosom; zemja pod nohomaj; pod wočomaj je broda и други.

Конкретната точка се различава и по своя физически обем – почти императивно и априорно е изискването към нея да бъде с размери по-големи от тези на самия агенс. Това логично произтича от естеството на ситуацията – агенсът трябва да е в състояние да се намести временно (или за по-дълго време) под конкретната точка. Такава е в повечето случаи логиката на ситуацията. Това изискване не беше необходимо при предходната ситуация, в която агенсът можеше да се окаже във физически план зад дадена конкретна точка, независимо от нейните размери.

Основното изискване за конкретната точка е тя да има реален, конкретен неодушевен корелат в извънезиковата ситуация. Срв. напр.: *přiroda pod sněhom wotpočowaše; stać pod Bohatej wěžu; pytać žonjace čelo pod šatom; wulki słomnik ležeše horjeka pod ložom; mapa je pod pažu; sedžeć pod starej krušwinu; zwjezć pod čežkim měchom; pytać škit pod jědlenku; dary leža pod štomom; zasydlić so pod horami; być pod štomami; namakać pod jednej lipu; zetkać so pod wonej lipu; zahrjebać pod samej lipu; kokoš steješe pod jeje kutlom; jablučina steješe pod hórku; sedžeć pod štomom; być pod zemju; bydlić pod hwězdami; sedžeć pod hwězdnym njebjom; měć pod čornymi suknjami; hluboko pod zemju na wěki zasydlić; sedžeć pod lipu; ležeć pod blidom; komoda steješe pod špihelom; ležeć pod wolijowym štomom; njebe wohen pod wulkim kotołom; rozpukane, hnijace plody ležachu pod štomami a kerkami; pytać pod ložom za toflemi; něhdže pod slóncom bě Reissenberg; zhubić so pod zemju; wón steji pod šmrěkom; ja sym w hrjebi pod móličkim mosćikom; pod šatom mam kožu; steji jeho dom - dvě křiwey scěnje pod třechu; črjopy mysłow a třeski začućow pluwaaja pod dymowym wjerchom; zhubić swoju hłowu pod tesakom kralowskeho kata; sedžeć na lawce pod lipu; bydlić pod hórku na kromu lěsa; hłowa je pod woknom* и други.

Както вече посочихме, случаите, когато конкретната точка притежава реален конкретен одушевен корелат в извънезиковата ситуация са валидни само когато тя е анатомична част (или цяло) от живо същество. Срв. напр.: *pod ramjenjom bě so zahnězdžil brunočerwjeny porik; mapa je pod pažu; chwatać z Kralowej gramatiku pod pažu; skubać so pod lěwym křidłom; zhubić so pod rukomaj; ruce su pod nadrami; pjeršć pod jeho nohomaj bě mjechka; měć kamjen pod nohomaj; jeju wutrobje pod mojimaj rukomaj slabšo bić počestej; nječuješe dno pod nohomaj; měć pod nosom wusy; pod wočemi su začekle sylzowe žalzy; wotćahnyć zemju pod nohomaj; ert je bjezhubnje zarěznjeny pod wótrym, kosćatym nosom; pod ramjenjomaj klučowki přejara widžeć; pod kožu sym hižo ja; pod čołom su skopjacej woči; pod wočomaj je broda* и други.

Срещат се и случаи в извънезиковата ситуация, когато конкретната точка има релации с абстрактни корелати или пък това са конкретни

обекти с преносна употреба в езиковата ситуация (срв. напр.: *čłowjek steji pod ćežkim klepakom swojeho wosuda*).

Ще приведем и допълнителни примери за тази ситуация:

Pak so zatepi w młynskim kužole, pak w kólnicy młynske koło jeho hrabny, pak přińdže do cywow abo so zwjeze pod ćežkim měchom. Přetož budu so skubać pod lěwym křidłom. Ale w tym jedyn z ptakow so woskuba pod lěwym křidłom. A tu njeapcy a naraz kón so jemu zhubi pod rukomaj. Přetřej je znova zyma a wón pyta škit pod jědlenku. Přetr wě, zo jeho dary kóžde lěto na lěwej stronje pod štomom leža. My počehnjemy do Alpow a zasydlimy so tam něhdže pod horami. Woprawdže nchtó jow pod štomami cyle blisko njebě. Krabat, tón mnich, a wojak Jakub z trompetu namakaštaj swječo njewobškodžene pod jednej lipu. Wěrnó je, zo so Krabat a Jakub Trompetar pod wonej lipu zetkataj. Pod samej lipu Krabat potom zabity Strach kaž zaraženeho wjelka zahrjeba. Kruwje bě derje z deščom, pod jeje kutłom steješe kokoš a dypaše za jaskrawymi muchami. Deleka pod hórku steješe jablučina, jeje hałzy sahachu nimale hač k zemi. Smjała wobja skorojty zdónk, a hdyž Krabat ju dosćahny, zwjeze so wona do trawy, nad nej rosćeše štom, pupki so pukachu, a pod nimaj so trawa sušeše, a nad nimaj so štom natyka z płodami. Jemu bě, jako by wón zdobom we wonej njedželskej stwě před sto lětami a zdobom tule na drjewjanej ławce pod lipu přitomny był, před nim sedžeše na pjenku braška Přetr Serbin a wiješe poklepány prut wokoło prućatow, a před nim sedžeše na šerokej woknowej ławce Krabat a machaše ze svojim braščim kijom jónu pomaššo a jónu skokšo, a jónu pomaššo a jónu skokšo rejowaše Napoleon z tej služownej wokoło blida, na kotrymž ležachu rozkładžene karty bitwy. Pod štomom sedžeše Smjała, hrajkajo sej z mojim časnikom. Pod zemju bu položeny wodowód a bu žórło wudate. W nocy pak mysleše Krabat, brune je tola ćopliše hač blond, zo by nazajtra zaso měnił, blond pak je čerstwiše a bóle blyšćate w slóncu hač brune pod hwězdami. A jónu steješe jedna před nim, naha, ruce pod nadrami. A čerstwje wumjetana pjeršč pod jeho nohomaj bě mjechka. W Holinje kamjeniskow sedžeše pod hwězdny mjejom Reissenberg, jeho sćin běše čerwjeny. Wón ma kamjen pod nohomaj, knježe. Pozdžišo, hdyž měsačk nad hatom ćehnješe, začuch, zo so motaštaj a jeju wutrobje pod mojimaj rukomaj slabšo bić počestej. Pod čornymi suknjami mějachu woni čisće wupłokane a wužehlene módre fale zwjazane. Při Satkuli, Přetr Serbin, woprawdže dwaj metraj hłuboko pod zemju na wěki zasydlił. Jakub Kušk zapiska při rowje kwasnu štučku, a hdyž wón domoj džěše, sedžeše Krabat pod lipu na hórce w trawje, wón widžeše přecěla so z trompetu po pólnym pućiku bližić. Swětle město pod nimaj. Hdyž so tam padorune sćěny zabłyšća a płona džěra pod hoberskim kamjentnym nosom so čorna a njesměrnje hłuboka býć zda, započnje lyko wjercholić. Sadžištaj mnicha pod šěroku tlamu kamjentneje žaby, wón padny na kolena a wołaše. Ja ći praju, přecelko luby, ja móžu žlokać, kelkož chcu, ležu pod blidom, ale zenje njebudu chabłacy we wěrje.

4. Семантичен профил на ситуация с формална връзка *nad*:

[езикова ситуация, в която се описва как агенсът заема временно (или за постоянно) позиция по-висока във физически план в сравнение с други обекти].

В езиковата ситуация с формална връзка *nad* намира място и се описва онзи извънезиков фрагмент, който се отнася до локализацията на агенса в позиция по-горе от друг обект. Налице е временно (или постоянно) позиция по-високо във физически план на активните участници в извънезиковата ситуация. Това положение можем да опишем като “намирам се в позиция физически над нещо”. Природата на агенса и в тази ситуация е двойствена – активна и пасивна. Тези извънезикови отноше-

ния се експлицират в езиковата ситуация с помощта на формалната връзка *nad* с пространствена семантика. Тази формална връзка, както и всички останали в рамките на творителния падеж в горнолужишкия език, исторически е развила и други значения, които обаче поради своята изоланост и нетолкова голяма фреквентност остават извън обсега на вниманието ни (за дериватите на основното пространствено значение на тази формална връзка, срещащо се при ограничен кръг предикати, вж. у М. А. Шелякин, 2000: 67). Употребата на формалната връзка *nad* с определен неголям кръг от предикати придобива значението за господстване, величаене, ръководене, извършване на умствена дейност, емоционално съпреживяване – значения, които могат да се разглеждат като семантични деривати на основното пространствено значение, развили се през вековете (срв. напр.: *Přindžechu ludžo ze wšěch sydom wsow Satkule, zo bychu swjećili dobyće nad Reissenbergom, nad poslednim a nad tymi třicećomi před nim; pěstować radosć nad pisanjom*). Също като семантичен дериват на формалната връзка *nad* от основното пространствено значение може да се разглежда и значението за насоченост на действието в определена посока в пространството.

Ще посочим примери за ситуацията с формална връзка *nad* с пространствена семантика:

Njedaloko leža Chwaćicy z Dabıcami, něhdy hišće bjez cyrkwineje wěže, ale za to z nowym šulskim twarjenjom, kiž so nade wsu do serbskeho kraja běleše a ze swojimi woknami swěćeše. (O. W.) Wóčko z radosću wopočowaše nad něžnymi holankami wot Wojerec, nad jaknymi Slepjankami. (M. N.-N.) Tučelowy dom, dokelž bě wobłuk nad durjemi pomolowany był z barbami tuče. (M. M.) Woni, ći 60-70 lětni, kotřiž wječor nad tutymi knihami plakachu ze sobuželnošće z knižnymi rjekami a ludźimi abo tež ze sobuželnošće ze sobu. (M. D.) Swoje přenje wučerske městno dósta w Duisburgu nad Rynom. "Hwězdy nad bjezdnom" wot Marje Kubašec. Nad wrotami bě loža za wosebitych hosći. Smjala wobja skorojty zdónk, a hdyž Krabat ju dosćahny, zwjeze so wona do trawy, nad njej rosćeše štom, pupki so pukachu, a pod nimaj so trawa sušeše, a nad nimaj so štom natyka z plodami. Smjala ležeše při Krabaće, nad nimaj wisaše strach. Nad měšcanskimi wrotami z kamjenja wudypane, to ma być moje mjezwočo.

Характеристика на семантичните предикати в ситуация с формална връзка *nad*

Творителните падежни модели с формална връзка *nad* означават обект, по повърхността на който или много над него агенсът извършва дадено действие или преживява дадено състояние – временно или постоянно.

Кръгът от предикати, които са в състояние да опишат тази пространствена ситуация са от различен характер. Най-голяма е групата на предикатите за състояние и положение, което логично произтича от характера на ситуацията – някъде, над даден обект / субект намира място ня-

какво състояние на нещата. То може да продължава по-дълго във времето или да заема само един неголям времеви отрязък – така или иначе е налице известна установеност на нещата. Налице е понякога и протичането на скрити процеси, за които също толкова императивно е изискването за временна непроменливост и установеност в позиция физически над даден обект. Срв. напр.: *wěž so nade wsu do serbskeho kraja běleše* (*běleć so*); *wóčko wotpočowaše* (*wotpočować*) *nad něžnymi holankami*; *bě wobluk nad durjemi pomolowany* (*pomolować*); *hwězdy su nad bjezdnom*; *nad wrotami bě loža za hosći*; *nad nimaj wisaše* (*wisać*) *strach*; *je to nad měšcanskimi wrotami z kamjenja wudypane*; *mój kij wisaše překi nad mojim ložom*; *to steji* (*stać*) *nad ćežkimi dubowymi durjemi*; *stary bě granitowy próžny kamjen nad durjemi zamurjował* (*zamurować*); *wonka nad Sundom móžeše hwězdy widžeć*; *melancholija ležeše* (*ležeć*) *nad městom a přistawom*, *nad Sundom a tež nad bliskimi, njesměrnymi lěsami*; *dom ležeše* (*ležeć*) *na kromje města wysoko nad brjohom Sunda*; *dom steji na kromje lěsa nad městom*; *nad nimi je blědomódre njebo*; *wisaše* (*wisać*) *zerzawy zwón nad městom*; *roły nad zemju su prózdne*; *skalna skora steji* (*stać*) *nad njesměrnym jězorom*; *bjedra su wopasowane z běłym kliskotom nad koralowymi rifami*; *worješina je nad pincu*; *wona je nad sewjernym morjom na kupje Sylt*; *jeho stwíčka je nad konjencom*; *špihel je nad stólčkom*; *nad ložom wisa* (*wisać*) *hišće polca*; *nad młodymaj njesteješe* (*stać*) *pak ani mróčalka*; *lampa wisa nad blidom* и други.

Следва групата от предикати за насочено движение – физическо или ментално преместване в пространството в посока над друг обект. Признакът за движение е или експлицитно изразен, или се съдържа имплицитно в дълбоките пластове на значението на предиката – става въпрос и за процеси, които не се поддават на пряко наблюдение, но се предполагат и протичат дълбоко в ядрото на предиката. Възможно е крайната цел да е – предизвикване на събитие като замисъл, чиято реализация естествено произтича като следствие от семантиката на предикатите за движение. Срв. напр.: *dóstać wučerske městno w Duisburgu nad Rynom*; *nad njej rosćeše* (*rosć*) *štom*; *nad nimaj so štom natyka* (*natykać so*) *z płodami*; *kulka jědžeše* (*jěć*) *nad nami*; *swěca lampy so wjerćeše nad korčmarskim blidom*; *so hórka wo pječ žitnych stwjelcow nad rěčku zběhaše* (*zběhać*); *nad nimaj lećeše* (*lećeć*) *lětadło*; *sćahnyć petrolejowu lampu nad blidom*; *plakał wječor nad tutymi knihami*; *měsačk nad hatom čehnješe* (*ćahnyć*); *wona džeržeše* (*džeržeć*) *jón nad sobu* и други.

Сценарият на развитие на тази ситуация е сходен със сценария на предходната ситуация, но с някои изключения, които засягат характера на агенса. Неговата безплътна, абстрактна и нематериална същност понякога придава цялостно на ситуацията зададени координати на неизбежност, които трудно биват променяни. Можем да обобщим поведението на агенса при тази ситуация, като опишем следните примерни фази на развитие на сценария:

1. Поява на осъзнато намерение (или наличие на скрито) в извънезиковата ситуация за осъществяване на действие, което да провокира събитие, процес, състояние;
2. Възможно е обаче процесът в извънезиковата ситуация да е бил провокиран много преди появата на тази ситуация и тук да се вижда само крайният резултат;
3. Избор (целенасочен или случаен) на място от пространството, над което да се осъществи действието. Част е и от извънезиковата ситуация, и от езиковата ситуация;
4. В извънезиковата ситуация акцентът пада както върху самото действие, така и върху мястото, на което се осъществява;
5. В езиковата ситуация акцентът също пада и върху действието, но не може да се избегне и онази конкретна точка, над което се осъществява действието или протича процес, чиито подтици да се развива са част от друга извънезикова ситуация;
6. Конкретното място, над което за даден отрязък от време (или постоянен) се осъществява действието в повечето случаи е само една малка част от по-голям замисъл и намерение на агенса;
7. Липса в някои случаи на по-нататъшен ангажимент и взаимоотношения между агенса и конкретното място, над което се реализира действието, ако то не е съзнателно подбирано.
8. Когато конкретното място е съзнателно подбирано, е налице и постоянна връзка между агенса и него, която е в сферата на емоционалното, в сферата на спомена.
9. Относно това дали агенсът осъществява замисъла си докрай, в езиковата ситуация са налице двойки индикации. От една страна, конкретната точка, над която се случват нещата е крайната цел на агенса, но, от друга страна, тя може да е само част от един по-дълъг път, който извървява агенсът.

Характеристика на участниците в ситуация с формална връзка *nad*

Същинският и най-важен участник и в тази пространствена ситуация, заради когото се осъществява действието, е агенсът. Агенсът отново е активен (когато е маркиран от признака [+ одушеност]) и пасивен (когато е маркиран от признака [- одушевеност]). В повечето случаи агенсът притежава конкретни, реални корелати в извънезиковата реалност (срв. напр.: *wěž so nade wsu do serbskeho kraja běleše; hwězdy su nad bjezdnom; nad wrotami bě loža za hosći; nad njej rosćeše štom; nad nimaj so štom natyka z plodami; měsačk nad hatom čehnješe; mój kij wisaše překi nad mojim ložom; dom steji na kromje lěsa nad městom; roty nad zemju su prózdne; skalna skora steji nad njesměrnym jězorom; bjedra su wopasowane z běłym kliskotom nad koralowymi rífami; worješina je nad pincu; jeho stwička je nad konjencom; špihel je nad stólčkom; lampa wisa nad blidom* и

други). Към агенса, маркиран с признака [+ одушевеност], отнасяме и случаите на анатомична част от живо същество (срв. напр.: *wóčko wotpočowaše nad něžnymi holankami*)

Често се среща агенсът да притежава абстрактен, (не)реален корелат в извънезиковата реалност (срв. напр.: *nad nimaj wisaše **strach**; wisaše zezrawy **zwón** nad městom; **melancholija** ležeše nad městom a přistawom, nad Sundom a tež nad bliskimi, njesměrnymi lěsami*).

Вторият несъщински (но задължителен) участник в тази пространствена ситуация е конкретната точка от парцелираното пространство, спрямо която агенсът заема позиция на надпоставеност във физически план. Възможни са и случаи, когато липсва пряк, непосредствен, физически контакт между агенса и конкретната точка, но и точно обратните случаи – когато е налице пряк, непосредствен, физически контакт между агенса и конкретната точка. Основното изискване към конкретната точка е тя да не бъде с размери, превишаващи тези на агенса, за да е в състояние той да заеме мястото си над нея. Изключение правят случаите, когато агенсът притежава абстрактен корелат в извънезиковата реалност – тогава отпада изискването към конкретната точка да го превишава във физически аспект, защото това на практика се оказва невъзможно. Чрез своята абстрактност, безплътност, безтелесност агенсът се оказва в състояние да се извисява много над цялата ситуация и да я променя, като и придава по-ментални измерения и внушения. Така ситуацията се оказва на границата между менталното и реалното, представено от конкретната точка. Допълнително, но не задължително основно е изискването за [-одушевеност] на конкретната точка. Срещат се и изключения. Срв. примери за конкретна точка, която притежава реален, конкретен, неодушевен корелат в извънезиковата реалност: *bě wobluk **nad durjemi** pomolowany; plakał wječor **nad tutymi knihami**; dóstać wučerske městno w Duisburgu **nad Rynom**; je to **nad měšcanskimi wrotami** z kamjenja wudypane; to steji **nad ćežkimi dubowymi durjemi**; swěca lampy so wjerćeše **nad korčmarskim blidom**; so hórka wo pječ žitnych stwjelcow **nad rěčku** zběhaše; stary bě granitowy próžny kamjen **nad durjemi** zamurjował; wonka **nad Sundom** móžeše hwězdy widzieć; dom ležeše na kromje města wysoko **nad brjohom Sunda**; wona je **nad sewjernym morjom** na kupje Sylt; **nad ložom** wisa hišće polca; sčahnyć petrolejowu lampu **nad blidom**; wisaše zezrawy **zwón nad městom**; wěž so **nade wsu** do serbskeho kraja běleše; je to **nad měšcanskimi wrotami** z kamjenja wudypane; měsačk **nad hatom** čehnješe; mój kij wisaše překi **nad mojim ložom**; to steji **nad ćežkimi dubowymi durjemi**; swěca lampy so wjerćeše **nad korčmarskim blidom**; roły **nad zemju** su prózdne; špihel je **nad stólčkom** и други.*

Примери за конкретна точка, която притежава реален, конкретен, одушевен корелат в извънезиковата реалност: *kulka jědžeše **nad nami**; wona dźeržeše jón **nad sobu**; nad nimi je blědomódre njebjó; **nad młodymaj***

njesteješe pak ani mróčalka; nad nimaj wisaše strach; wóčko wotpočowaše nad něžnymi holankami и други.

Ще приведем и допълнителни примери за тази ситуация:

Jedna musketa zahromota, kulka jědžeše nad nami. Pozdžišo, hdyž měsačk nad hatom čehnješe, začuch, zo so motaštaj a jeju wutrobje pod mojimaj rukomaj slabšo bić počestej. Bě to mój kij, wón wisaše překi nad mojim ložom, njewěm, cehodla so tež wot njeho džělił njejsym. Nad čežkimi dubowymi durjemi wjelbowaneho zachoda. Ale to jej nabarbi snano jenož měnjata swěca lampy, kotraž so nad korčmarskim blidom pomału w pisanych šklencach wjerćeše. Wona sleče so swój šat, dzeržeše jón nad sobu kaž zmauwowacu chorhoj a spěwaše. Přeco hišće so hórka wo pjeć žitnych stwjelcow nad rěčku zběhaše. Stary bě jenož granitowy próžny kamjen, kotryž bě twarc džensnišeho domskeho kusk doprědka sedžo nad durjemi zamurjował. Džěše tež wo stary próžny kamjen nad chěžinymi durjemi, kotryž bě Kata hižo muzej přilubiła. Dróhi běchu jasne wobswětlene, sněh njeležeše, wonka nad Sundom móžeše hwězdy widžeć. Nad městom a přistawom, nad Sundom a tež nad bliskimi, njesměrnymi lěsami ležeše wěsta čućiwa melancholija. Sotřiny dom ležeše na kromje města wysoko nad brjohom Sunda. Smy dom za starych natwarili, praješe žona a pokaza na jasny blečk při kromje lěsa nad městom. Dróha pod nimi hladka kaž butrowy tykanc, wěcy wonka jasne a přecelne, nad nimi blědomódre njebo z někotrymi šikowanymi mróčalkami, něžne a lochke kaž cokorowa wata. Nad nimaj lečeše wujo lětaďlo, mikotaše čerwenje-zelenje, nichtó jo njepřescěhowaše, nichtó za nim njetřěleše. Slónc stupaše, a město melodiskeho zwonjenja wisaše nětkole zezrawy zwón ze spěšliweje hary nad městom. Roły nad zemju su prózdne, woda běži přez druhe, odzemske. Wšudže, hdžež ryjach, namakach wodu, dno doliny wopokaza so jako čenka, skalna skora nad njesměrnym jězorom pitneje wody. Holca Nausikaa je woprawdžita sonowa kupa, bjedra wopasowane z běłym kliskotom nad koralowymi rifami. Wón so posměwaše, kaž so překi nad morjom hora ze swojej wohniweje klamu posměwa. Čim starši bu Jakub a čim wjetša a bujniša ta worješina nad pincu, čim časčišo rěčeše so w Skalicach a samo we wokolinje wo jich statoku jako wo "kuble pod worješinu". We wulkich prózdninach, hdyž bě Jakub doma w Skalicach a wona nad sewjernym morjom na kupje Sylt, roztorže so nitka jeju zwjazanja: Jeho stwička nad konjencom bě dosć derje wuhotowana: blidko a ložo z dobrym posleščom, zawkom a přidatnym přikrywom, dwaj stólcaj a kamor za drastu a spódnje šaty, špihel nad stólčkom ze šklu k myću a nad ložom hišće polca za wšelake maličkosće a knihi, kotrychž mjeješe Filip hižo rjanu šwitku. Nad młodymaj njesteješe pak ani mróčalka, za to zybolachu so hwězdy, jedna napřemo druhej. Pozběže pak so hišće raz napoť, zo by wisatu petrolejowu lampu nad blidom trochu niže scáhnyła. Hilža stany ze stólca, přistupi k njemu, schili so nad nim, wobja jeho wokoło šije a wokoši jeho na hubu, potom zruna so zaso před nim, kiž bě ju wokoło pasa wobjať, a praji cyle jednorje. Burowej woči wšak měrještej so njewobstajnje pak na lampu nad blidom pak do lěweho kućika stwy pod wjerchom pak do praweho, kaž bych tam někajcy suflerojo schowani sedželi, kotřiž maja jemu prawy tekst přišeptować.

5. Семантичен профил на ситуация с формална връзка *před*:

[езикова ситуация, в която се описва как агенсът се оказва временно (или за постоянно) във физически план в позиция пред друг обект / агенс].

В езиковата ситуация с формална връзка *před* намира място и се описва онзи извънезиков фрагмент, който се отнася до локализацията на агенса в позиция пред друг агенс или друг обект. Налице е временно (или постоянно) предпоставена позиция във физически план на активните участници в изънезиковата ситуация. Природата на агенса и в тази ситуация е двойствена – активна и пасивна. Тези извънезикови отношения се експлицират в езиковата ситуация с помощта на формалната връзка *před* с пространствена семантика. Извънезиковата ситуация не притежа-

ва хомогенни характеристики – нещо, което рефлектира и в езиковата ситуация и бива експлицирано от формалната връзка. Най-общо езиковата ситуация включва в себе си няколко много близки, взаимно допълващи се и преливащи се една в друга ситуации. Срв. напр. мини ситуация, която описва как пред даден агенс статично се намира друг агенс; мини ситуация, която описва как пред даден агенс извършва действие друг агенс; мини ситуация, която описва как в непосредствена близост на даден агенс се извършва действие от друг агенс. Според В. В. Виноградов много от предлозите отслабват своето конкретно значение и се превръщат в обикновени формални показатели за обектни отношения (вж. Виноградов, 1947: 700). Това обяснява и как на основата на пространственото значение се развива и отлагателното значение: *Kajki by tuta skromna kerčina škit před njepräčelom dawala?*

Ще приведем примери за пространствена ситуация с формална връзка *před*:

Cembalowe zynki změšachu so z praskotom krjepjelow a pohlušichu šum dešća před woknami. (D. Š.) Potom pozasta před wobrazami z wotkrytymi ćělami, z rjanosću młodosće. (D. Š.) Překupc zhlowowaše na hólčika, kiž w bosy nohomaj, z rubjanej, płatanej, ale čistej drastu, ze sylzojtmaj brunymaj wočomaj před nim steješe kaž same hubjenstwo, a jeho wutroba zaja so ze sobuželnošću. (O. W.) Džeń před poswjećenjom zašlahachu přistup k hotowemu mostej z wobeju stron, a pólcaj z dolhim tesakom stražowaše na mosće, zo njeby nichtó před kralom na njón stupił abo přez njón šoł. (P. K.) Pólcaj z dolhim tesakom móst stražowaše, zo njeby před kralom nichtó přez njón šoł. (P. K.) Tak Pawoł ze swojim “von” přěčelom jako přěni pasant před kralom po mosće kročeše. (P. K.) Ale přeco hišće murje / starych wěžow swěćachu, / palachu so z ćopłym złotom / před jasnym njebjom bozowym, / hasnychu a stachu potom / so z sćinorysom čornojtmaj. (M. M.) Drypotaše před holčku ze swětlomódrym kłobučkom. (K. K.) Tola to so tu wjace njehraje, byrnjež bě wón tu z tym započal, tu před lětdžesatkami, před tutym dźiwadle. (K. K.) Wuhlo so wozy do stareho wutroba, mócnje a chwatnje z mrowjemi, so wotsypuje před delnimi džěrami abo před durjemi. (B. B.) Smjerć hižo před ludźimi z nim hromadže chodži, budže z nim miliša. (B. B.) Blada z róžowymi brylemi před wočomaj. (M. N.-N.)

Характеристика на семантичните предикати в ситуация с формална връзка *před*

Руската лингвистка Е. В. Падучева (вж. Падучева, 2001: 26, 27) привежда следните примери за типовете семантични предикати. Като агентивни тя определя предикатите за действие (*вычислить*) и за дейност (*гулять, прыгать*). Като неагентивни определя предикатите за процес (*кипеть*), за състояние (*голодать*), за събитие (*уронить*), за очертаваща се тенденция (*задыхаться*), за свойство-съотношение (*совпадать*)

и други. Тези предикати от своя страна се разполагат в различни тематични класове: екзистенциални предикати, предикати за притежаване, за физическо действие, за движение, за реч, за възприятие, ментални предикати – за знание, вярване, изказване на мнение, припомняне, разбиране, забравяне и много други. Съществуват, разбира се, и много други разновидности на тази класификация. Кръгът от семантични предикати, с чиято помощ се описва тази пространствена ситуация е доста широк, което се обяснява с наличието на няколко мини ситуации, вътре в основната. В тематичен аспект се срещат почти всички разновидности, защото почти всяко действие, състояние, събитие, или процес могат да протекат пред дадена конкретна точка (това се отнася и за останалите пространствени ситуации) – във физически или ментален план. Най-общо предикатите, които се срещат, могат да бъдат за състояние и положение, за движение – физическо или ментално преместване в пространството с цел да се предизвика събитие или просто да се осъществи даден процес докрай.

1. Предикати за състояние и положение, които експлицират установен ред и състояние на нещата в позиция пред даден агенс:
*překupc před nim **steješe** (stać); blada **je** z różowymi brylemi před wočomaj; hólc **je** před sudnistwom; Roland **steješe** (stać) před durjemi; hromada papjery **steji** (stać) před nosom; **sedžeć** cyły wječor před swojim telewizorom; policist **steji** (stać) před wrotami; wón **steji** (stać) před chěžu; **sedžeć** před chěžu; zawěšk před woknom **wisa** (wisać); **steji** (stać) před njej; ta **sedžeše** (sedžeć) před domom; **steješe** (stać) před wulkim wukładnym woknom; telko slědnych kupcow **steješe** (stać) před pisanej budku; před Bombijom **steještej** (stać) bělej mjedwjedžej, dwójnikaj; morchej **wisaše** před kóždym zajacom; Turkojo před Wienom **ležachu** (ležec); **steješe** (stać) jedna před nim* и други.
2. Предикати за движение – физическо или ментално преместване в пространството, които експлицират желание да се предизвика събитие или желание да се доведе започнат процес докрай:
*cembalowe zynki **pohlušichu** (pohlušić) šum dešća před woknamy; **pozastać** před wobrazami z wotkrytymi čělami; **stupić** před kralom na njón abo přez njón; **hić** před kralom; **kročić** před kralom po mosće; murje **palachu** (palić) so z ćopłym złotom před jasnym njebjom bozowym; **drypotaše** (drypotać) před holčku; bě wón z tym **započał** (započeć) před tutym dźiwadle; wuhlo **so wotsypuje** (wotsypować) před delnimi džěrami abo před durjemi; smjerć před ludźimi **chodži** (chodzić); je so wona před mojim woknom **tolkala** (tolkać); **pokazować so** před zjawnosću doma we Łužicy; **zejmujće** (zejmować) sej kłobuk před delnjoserbskim burom; **škitać** před sobu samej; před nami **kročeše** (kročeć) syła kwasnych hosći; **kłonić so** před nim; mužojo **chodžachu** (chodzić) před ćahom; **plaći** (plaćić) baronka před*

*zakonjom; **zawrócić so** před młynom; Krabat před domom **zejhrawaše** (zejhrawać); naměsto před radnicu **so wari** (warić so); **zastać** před kowarnju; ptački **so walichu** kaž pozdžišo swjaty Michał na husitow před Budyšinom; Krabat **widžeše** (widžeć) Smjału před sobu; wona **sydaše** (sydać) před prastarym morowym stolpom; **wukidny** (wukidnyć) wodu před dworom wukidny; mlynk **pozasta** (pozastać) před morowym stolpom; taxi **zasta** (zastać) před čolmowej klnju; so njepřećel před městom **pokaza** (pokazać); bě lord před blidom kolbaski tam nutř **tyknył** (tyknyć); durje so před nim **wočinjachu** (wočinjeć); holca **plakaše** (plakać) před měščanskimi murjemi; **čekny** (čeknyć) holca před murjemi; woni před jeje rowom **pozastanu** (pozastać); jeho woči **kročeštej** (kročić) před jeho nohomaj; wón před jednym mostom **wulěze** (wulězć); před njewjestu **kročeše** (kročić) husler; **sydny so** (sydnyć so) na ławku před kachlemi; wono začuće **nadpadny** (nadpadnyć) jeho před špihelom; balet **rejowaše** (rejować) před małym egyptowskim obeliskom; **sydać so** před swojimi domjacymi pišćelemi; Henri **so wala** (waleć so) před kaminom; wón so kłoni přede mnu; awto so před morowym stolpom **pozadźerža** (pozadźeržeć); **widžeć** před šulu skupinku prózdninskih džěci и други.*

Сценарият на развитие на тази ситуация прилича на предходните по това, че включва и изхожда от поведението на агенса в позиция пред друг агенс.

1. Поява на осъзнато намерение (или наличие на скрито) в извънезиковата ситуация за осъществяване на действие, което да провокира събитие, процес, състояние;
2. И в този случай е възможно процесът в извънезиковата ситуация да е бил провокиран много преди появата на тази ситуация и тук да се вижда само крайният резултат;
3. Избор (целенасочен или случаен) на място от пространството, пред което да се осъществи действието. Част е и от извънезиковата ситуация, и от езиковата ситуация;
4. В извънезиковата ситуация са налице няколко модела на поведение на агенса в зависимост от местоположението му спрямо конкретната точка;
5. В извънезиковата ситуация пред даден агенс статично се намира друг агенс – това намира отражение и в езиковата ситуация;
6. В извънезиковата ситуация пред даден агенс се извършва действие от друг агенс – това намира отражение и в езиковата ситуация;
7. В извънезиковата ситуация в непосредствена близост до даден агенс се извършва действие от друг агенс – това намира отражение и в езиковата ситуация

8. Липса в някои случаи на по-нататъшен ангажимент и взаимоотношения между агенса и конкретното място, пред което се реализира действието, ако то не е съзнателно подбирано.
9. Когато конкретното място е съзнателно подбирано, е налице и постоянна емоционална връзка между тях;
10. Не е ясно дали агенсът осъществява замисъла си докрай. Когато конкретната точка е крайната цел – то тя е осъществена. Когато обаче конкретната точка е само част от маршрута на агенса, то осъществяването на крайната цел не може да се проследи в езиковата ситуация.

Характеристика на участниците в ситуация с формална връзка *před*

Участниците в тази пространствена ситуация са агенс и конкретна точка (одушевена / неодушевена) от парцелираното пространство, пред която протича или се извършва действие; в присъствието на която друг субект извършва дадено действие; в непосредствена близост на който се извършва действие от друг агенс.

Същинският и най-важен участник и в тази пространствена ситуация, заради когото се осъществява действието, е агенсът. Агенсът отново е активен (когато е маркиран от признака [+ одушеност]) и пасивен (когато е маркиран от признака [- одушевеност]). В повечето случаи агенсът притежава одушевени, конкретни, реални корелати в извънезиковата реалност, срв. напр.: *překupc před nim steješe; hólč je před sudnistwom; Roland steješe před durjemi; je so wona před mojim woknom tolkala; policist steji před wrotami; mužojo chodžachu před čahom; wón steji před chěžu; plaći baronka před zakonjom; Krabat před domom zejhrawaše; telko slědnych kupcow steješe před pisanej budku; před Bombijom steještej bělej mjedwjedźej, dwójnikaj; Turkojo před Wienom ležachu; ptački so walichu kaž pozdžišo swjaty Michał na husitow před Budyšinom; Krabat widžeše Smjalu před sobu; před durjemi steji knjez; młynk pozasta před morowym stolpom; hólčec běše před tigrowej klětku stał; starcy sedžachu před chatami; so njepřečel před městom pokaza; holcy před škleńcu sodowki sedžachu; bě lord před blidom kolbaski tam nutř tyknył* и други.

Към агенса, маркиран с признака [- одушевеност], отнасяме случаи, подобни на: *hromada papjery steji před nosom; zawěšk před woknom wisa; morchej wisaše před kóždym zajacom; taksi zasta před čołmowej klłnju; durje so před nim wočinjachu; morowy stolp před wočomaj měješe; slepa haska je před korčmu; naměsto před radnicu so wari; awto so před morowym stolpom pozadźerža; před tymaj dvěmaj woknomaj steji móčna lipa* и други.

Случаи на агенс с абстрактен корелат: *smjerć před ludźimi chodži* и други.

Вторият несъщински (но задължителен) участник в тази пространствена ситуация е конкретната точка от парцелираното пространство, спрямо която агенсът заема позиция на предпоставеност във физически план. Отново е налице изискване (макар и не толкова стриктно, както в предходната ситуация) към конкретната точка тя да не бъде с размери, превишаващи тези на агенса, за да е в състояние той да заеме мястото си пред нея. Т. е. конкретната точка не бива да изземва изцяло пространството, за да е в състояние агенсът да открие място и за себе си. Допълнително, но не задължително и основно е изискването за [- одушевеност] на конкретната точка. Срещат се и изключения. Срв. примери за конкретна точка, която притежава реален, конкретен, неодушевен корелат в извънезиковата реалност: *cembalowe zynki pohłušichu šum dešća před woknami; pozastać před wobrazami z wotkrytymi ćělami; bě wón z tym započal před tutym dźiwadle; wuhlo so wotsypuje před delnimi džěrami abo před durjemi; Roland steješe před durjemi; sedžeć cyły wječor před swojim telewizorom; je so wona před mojim woknom tolkała; policist steji před wrotami; mužojo chodžachu před ćahom; wón steji před chěžu; sedžeć před chěžu* и други.

Примери за конкретна точка, която притежава реален, конкретен, одушевен корелат в извънезиковата реалност: *stupić před kralom na njón abo přez njón; hić před kralom; kroćić před kralom po mosće; drypotaše před holčku; smjerć před ludźimi chodži; blada je z róžowymi brylemi před wočomaj; zejmujće sej kłobuk před delnjoserbskim burom; hromada papjery steji před nosom; škitać před sobu samej; jeho woči kročeštej před jeho nohomaj; před njewjestu kročeše husler; steji před sydomlětnym kaž wojak před generalom* и други.

Случва се конкретната точка да притежава абстрактен, (не)реален корелат в извънезиковата реалност (срв. напр.: *stać před horicontom njewědžaneho* и други).

Ще приведем и допълнителни примери за тази ситуация:

A so z njej njebojazliwje pokazuja “před zjawnosću doma we Łužicy”. (M. N.-N.) Zejmujće se kłobuk před tajkim delnjoserbskim burom, kiž ze swojeho Błótownskeho statoka hromadže ze swojim synom na kolesu pučuje 100 km daloko hač na serbski zlět. (M. N.-N.) Połdorosčeny hólc z nanom před sudnistwom. (M. M.) Jónu steješe Roland z tołstej pola Borbory před durjemi. (M. M.) Wona lědma na njeho pohlada, sekretarka ze zlotymi nawočemi a lakěrowanymi nochćemi a hromadu papjery před nosom. (M. M.) Před sobu samej ja spočatnje zhromadnosć škitaše, kotruž z koleginami měješe. (M. D.) Majestotnje kročeše ze mnu k wěrowanju do cyrkwy – před nami syła kwasnych hosći. (B. B.) Nó ty tla cyły wječor před swojim telewizorom sedžiš a z nim bjesaduješ. (B. B.) Najprjedy je so po nocach před mojim woknom z tym kadlu tolkała a walala ze sydomnaće lětami. (B. B.) Před wrotami steji policist a rjaduje z chutnym wobličom tolkańcu wopytowarjow. (J. K.) Znaja hrabju a jeho čas a kłonja so před nim, ze sympatizowacym posměwkom na wobličach. (J. K.) Bruni mužojo z psami chodžachu před ćahom tam a sem. (M. M.) Tamle tón jednotliwy statok z wulkimaj worješinomaj před chěžu. (J. S.) Doma ze žonu a džěćimi, před chěžu sedži. (J. S.) Z čerwjenej hłowu steji Jank před nim. (J. S.)

Jednogo dnja steješe před chěžu a so z Nóżku dorěča. (J. S.) Smě na třinohatym stólkku sedžeć a ma před sobu tajku wulku kulu z wodu wisajo. (J. S.) Wza škleńčany bubon na rjameni a wotsali so z nim, jara skedźbliwje stupajo a so hladajo před zakopnjenjom. (J.) Přez swoju žeńtwu z němskim zemjanom plaći baronka před zakonjom jako Němka. (J.) Před nimi pak čehnješe jako mócny wójwoda serbskeho naroda a škitar swjateje wěry ze širokimi krutymi stupami křiwonohaty Zeppelin. (J.) A šlewjer jako zawěšk před woknom wisa. (K. K.) Ale tež hdy by to wědzał, njeby drje so zawrócił před młynom. Tak dołho njetraješe, zo Krabat jako wohniwy ryzak před domom zejhrawaše. Před kowarnju srjedź hole zasta. Ale pisany dypornak před wroblemi nječeknje. Dostojnje a swjatočnje stejí před njej, na nju mile hlada a ju pomajka. Ta sedžeše runje na kolese před domom. Před wulkim wukładnym woknom pak steješe nimo toho kola. Před pisanej budku steješe telko slědnych kupcow, zo by Bombi dyrbjał snano hodžinu abo dlěje čakać. Před Bombijom steješej bělej mjedwjedzej, dwójnikaj po zdaću, dokelž běštej kaž z jednoho jejka. Na kóncu štelki pak wisaše před kóždym zajacom a nuklom krasnje wulka a čista morchej. Wona so po potrebjě před kóždym teptakom do pedalow raz bliže a raz dale přeč suwaše. Wopica, ta, kotruž bě młody elefant před Montainbikes domom. Wón bě při tym, hdyž Ameriku namakachu, hdyž Turkojo před Wienom ležachu, husića Budyšin nadběhowachu. A jónu steješe jedna před nim, naha, ruce pod nadrami. Zjewichu so džiwnje spěšnje a njelepje pjerchowace ptački a walichu so na roje kuntworow kaž pozdžišo swjaty Michał na husitow před Budyšinom. Wona wjedže džensa hišće do Łuhowskeho lěsa a kónči so njejapcy před warnowacej taflu, na kotrejž je widžeć muž, kotryž je sej šiju zwynyl. Młynk jemu připoslušaše, a hdyž so dvě kročeli před nim mjetel-admiral na kčějatym kampowym zelu wusydny, so wón před rostlinu čapny. A nadobo widžeše Krabat woprawdžitu Smjału před sobu a dopózna, zo bě wěrnosc pola młynka. Před durjemi stejí knjez. Štom padny praskotajo, přede mnu steješe knježk. Běch rohodź za twar domu wjazał, mojej synaj čiščeštaj pluwajo wał před sobu sem. Połóži jo před sobu na swój modlerski pult w domjacej kapalce a prošeše Boha, zo by Pětrej Serbinej wodał. Wona sydaše drje tež před prastarym morowym stolpom a rysowaše abo wona steješe z molerskim čikotom pola Handrijasoweho hata. Wón so jeje hakle dohlada, hdyž wodu na trawny dorn před dworom wukidny. Přindžechu ludžo ze wšěch sydom wsow Satkule, zo bychy swječili dobyće nad Reissenbergom, nad poslednim a nad tymi třicećmi před nim. Před morowym stolpom, kotryž Serbinecam na hórce slušeše, pozasta młynk a duješe wosebitu štučku, što wě, za koho. Hidžu jeho, dokelž mam strach před nim. Zo bychmy swoje mozy zničili, zo móhli čłowjestwo před nami wuchować! Jako hólčec běše wón raz w coologiskej zahrodze před tigrowej klětku stał, móžu wšitko z tobu činić, tigro, ty mi njemóžeš ničo činić. Muž, kotryž stacije před kónčnej staciju znaje. Wón steješe přede mnu. Ale rif dosahaše, zo mózach so stupić, zo bych hišće jónu wróćo hladał za sobu samym, a widžach so stejó, jasnje spóznamny před horicontom njewědžaneho. W žiwjenju směšny firlefanc ze słowami, na jewišću tesakowanje před špihelom. Před chatami sedžachu starcy a hrajkachu sej džěći, wone běchu brudne, do lumpow stykane a přećelne, z křiwymi chribjetami či starcy a z kónčkojty, hlódnymi mjezwóćmi džěći.

6. Семантичен профил на ситуация с формална връзка *mjezu*:

[езикова ситуация, в която се описва как агенсът се оказва временно (или за постоянно) в позиция сред множество от еднородни или нееднородни обекти във физически план].

В езиковата ситуация с формална връзка *mjezu* намира място и се описва онзи извънезиков фрагмент, който се отнася до локализацията на агенса в позиция между множество от точки (две или повече) с (не)еднороден характер от парцелираното пространство. Налице е временно (или постоянно) междинна позиция във физически план на активните участници в извънезиковата ситуация. Агенсът или заема статично положение

между еднородни / нееднородни обекти, или извършва действие между тях. Природата на агенса и в тази ситуация е двойствена – активна и пасивна. Тези извънезикови отношения се експлицират в езиковата ситуация с помощта на формалната връзка *mjezu* с пространствена семантика. Ситуацията, подобно на предишната, не е изцяло хомогенна и може да придобива различни нюанси в зависимост от водещия ситуацията предикат. В някои случаи се стига и до фразеологизиране на общото значение. Към тази ситуация се отнасят и случаите на съпоставка и сравнение на еднородни / нееднородни обекти, разположени на по-далечно или по-близко разстояние един от друг в парцелираното пространство. И тези отношения се изразяват с помощта на формална връзка *mjezu*.

Ще приведем примери за тази пространствена ситуация:

Mjez pazoromaj dźeržeše cigaretu, z kotrejež so běla kurjojta sekla nimo jeje mjezwoča wjerćeše. (D. Š.) Wobchod mjez šesćiměstami, ale tež z městami zwonka Łužicy, haj samo zwonka Němskeje, přiběraše. (J. W.) Wšitcy ċi stari wojacy, kotrychž smy před dołhim časom widźeli na jednej noze abo z jeničkej ruku mjez nami žiwych. (J. R. W.) Z tajkim šćuwanjom so poměry mjez Němcami a Serbami woprawdže njepolěpšeja. (M. N.-N.) Zo “ameriscy” cowbojo zwjetša česce mjez sobu powědachu, a zo wumělc, kiž tak wustojnje ze sekerami mjetaše, na kóncu jako přěnju ċisny do tarča sekeru z českej chorchoju. (M. N.-N.) Dyrbimy hladać najwušeho kontakta z tymi někotrymi našimi bratrami mjez studentami. (M. N.-N.) Ze šěrymi kudźerjemi zemrěje młoda lubość mjez šedźiwym starcom a młódnej žonu. (M. D.)

Характеристика на семантичните предикати в ситуация с формална връзка *mjezu*

Участващите семантични предикати в тази пространствена ситуация се ръководят от два основни принципа: [разполагане между] и [сравнение, съпоставка]. Най-общо предикатите, които се срещат, са за състояние и положение, за извършване на действие – физическо или ментално преместване в пространството, за протичане на процес и за събитие. Да си припомним какво се влага в съдържанието на тези основни разновидности предикати. Семантичното поле на предикатите **за дейност** е едно от най-обемните по лексикален състав, тъй като понятието за дейност обхваща широка денотативна сфера и търпи допълнителни субективни промени при своята семантизация, при превръщането от логическа в семантична, езикова същност (вж. напр. Георгиев, 1993: 129-140). Ключова дума тук е предикатът *правя*, който със своето каузативно значение може да бъде интерпретант на лексикалното значение на всички предикати за дейност. Формална обособеност на предикатите за дейност са експлицитният агент (вършител) и експлицитният директен обект. Типовото лексикално значение за дейност според най-общия ди-

ференциален признак, който непосредствено интерпретира доминантното значение и внася вътрешната му лексикална разчлененост, се разделя на следните типологични подзначения: за създаване и изграждане, при което обектът се появява като резултат на човешката и друга дейност; за осъществяване на предмет или явление, когато действието го възпроизвежда или прави възможното за неговото явление; за работа и др. При предикатите **за движение** основният признак в значението за движение е преместването, което означава отделяне от определено място, предмет и др., които са ориентационни. Ключова дума е предикатът *движва се*, [заемам положение (не съм тук)]. Това общо, типово значение е твърде разчленено по лексикални групи с частно типологично значение върху съществени опозитивни отношения по признаците приближаване и отдалечаване, неопределеност и достигане, посока нагоре или надолу, начин на движение (бързо и бавно), еднопосочност и двупосочност, започване и преустановяване, субект на движение и средство (пеш, с превозно средство, по вода, суша или въздух) и др. По своята денотативна същност предикатите за движение означават отделяне на предмета от определено място или материална среда, напускане на място. Без признака напускане не е възможно да се говори за значение за движение. При основен признак отделяне (преместване) се групират идентичните признаци ориентираност, средство, финалност (и отрицателната нефиналност) и посока. Предикатите **за състояние** изразяват такава действителност на нещата, при която съществува субектна затвореност на извършването, разкриващо отделни страни и моменти на тяхното съществуване и изменение, на тяхното преобразуване или статичност. Интерпретант на значението за състояние е съчетанието “в състояние съм”. Значенето за състояние на предиката (действено състояние) отразява различни страни на статичност или преобразуване на лица и нелица, предмети и явления, поради което може да се говори за следните подгрупи предикати за състояние – за физическо състояние на живи същества и предмети; за развитие; за душевно състояние; за мисловност; за съсредоточеност; за идентификация; за наличие; за резултатност. Състоянието предполага субектна затвореност и самоизвършване, което засилва употребата на възвратни и безлични предикати, лишени от обектна рекция и ограничени откъм обстоятелствена конкретизация. Предикатите **за положение** изразяват значения за разположението на предмети и явления и промените в него, като се започне от тяхното наличие и поява и се достигне до форма, която те заемат или придобиват. Интерпретантът “в положение съм” или “заемам положение” се съчетава с различно съдържание и така се разкрива действителното значение на предикатите, напр.: *премести се* [в положение съм – заемам друго място], *се появи* (заемам положение, тук съм); *лежа* (заемам положение, легнал съм). Частните значения са: промяна на място и заемане на дадено място, разпространение, поза, нали-

чие, поява, приемане на определена форма и др. Някои от значенията, например за промяна във фигура (изправям се), заемане (сядам на леглото), появяване и др. имат общи семантични признаци със значението за движение, но те се отличават от тях, че им липсва признакът напускане, присъщ на движението. Предикатите за дейност като мисловност обхващат широка семантична сфера на интелектуални прояви, свързани с възприемането на действителността и нейното осмисляне, с взаимоотношенията и поведението на хората, с техните стремежи и познание. Идентичните признаци мисловност, насоченост (обхващане или отнесеност) образуват контрастивните семантични единства на лексемите чрез противоположни и допълнителни признаци в един твърде широк диапазон. В по-обобщен вид се противопоставят признаците познание, възприемане, разсъждение, желание, стремеж, съгласие, очакване, грижа, разпореждане (волеизява) с непосредствено противопоставяне в съответните семантични групи. Глаголите за дейност като говор са резултат на трансформирането на значението за самоизява на лице чрез говор поради насоченост на проявата, с което тя се отнася към лица и предмети. Обикновено се съобщава за даден обект и на дадено лице. Говорната дейност излиза от рамките на субектна затвореност и се осъществява чрез енергията на насочено действие. Идентичните признаци говор, съобщение, насоченост се съчетават с допълнителни семи рефлексивност, имперсоналност, частичност, мнение, разкриване, съвет, слух и др.

Ще отделим следните групи предикати за тази пространствена ситуация:

1. Предикати за състояние и положение сред множество от еднородни / нееднородни обекти: *su stari wojacy mjez nami žiwych; mjez nami je žona; być z najzahorjeniším mjez Lipsčanskimi serbskimi studowacymi; wšo je w porjadku mjez tamnišimi zwjazkarjemi; měć mjez sprawnymi dželačerjemi lěpsich; je to jenička jědlenka mjez dubami, chójnami a larikami; ženje žana zwada mjez nimaj njeje, ženje mjez nimaj žana hara; njeprěcelstwo je mjez tobu a mjeze mnu a namaj; wón je mjez kamorom a kaminowej scěnu; muž je mjez mječom a płomjenjom; dźiwina je mjez brjohom a kamjentnymi horiskami; ležeše (ležeć) kupka mjez domom a zawodom; žadyn rum neje mjez dalokim a bliskim; mjez mužomaj ležeše (ležeć); mjez tobu a mjezy mnu ležitej (ležeć) našej scinaj, mjez tobu a mjezy mnu njeleži (ležeć) žana moralka; měć nohu mjez durjemi a prohom; ničo njeje mjez małymi, brunymi nadrami holcy; Krabat je živy, čłowjeski čłowjek mjez nami; poměry su mjez Němcami a Serbami* и други.
2. Предикати за извършване на дейност от различен характер сред множество от еднородни / нееднородни обекти: *jeho zmije, wódne muže a kubolčiki skutkuja (skutkować) mjez serbskim ludom;*

překročit hranicu mjez svojim serbskim pochadom a němskimi towaršemi; *wobchodować* mjez šesćiměstami; *powědachu* (powědać) čěsće mjez sobu; *kontaktować* z tymi někotrymi našimi bratrami mjez studentami; *lubosć zemrěje* (zemrěć) mjez šedźiwym starcom a młódnej žonu; *wopřimnyć* jón mjez palcom a tamnymi porstami; *přećahnyć* mjez nohomaj; *wuchować* słowjansku zmyslenosć mjez Serbami; stary *suny* (sunyć) trubku mjez zuby; *wuzwolić* sebi mjez Jurijom, Filipom a Wylemom; *spóznać* mjez črjódu cuzych; pytać mjez sobu přećelsku zabawu; jěć mjez Čěchami; *lećeć* mjez mróčelemi; *wurośće* (wurość) murja mjez čeknjencomaj a jeju přescěhowarjom; powěsć *so roznjese* (roznjesć so) mjez zwěrjatami, jich trenarjemi, clownami, hercami a druhim personalom; *zapróšić* a *zazerzawić* swój rozum mjez mukowymi měchami a młynskej wodu; mjez kamjenjemi *rosćeše* (rosć) trawa; *chować* mjez listami, kartami a wšelakorym ćikotom; woni *widža* mjez honami Satkulu; *wopokazać* módry jazyk mjez zubami; dróha *so* mjez morjom a pušćinu *čehnješe* (čahać); wón mjez dvěmaj dypkomaj *macha* (machać); mjez dvěmaj statokomaj *wotbočimaj* (wotbočić); wětřik *so rozendže* (rozeńć so) mjez tymi sydom hórkami; na ludowej šuli *wuwučowaštaj* (wuwučować) mjez druhimi Jurij Słodeńk a Jan Andricki; *rozwiwać* literarne žiwjenje mjez studentami a džěćimi; mjez pazoromaj *džeržeše* (džeržeć) cigaretu; hola *so wupřestrěwa* (wupřestrěwać) mjez Wojerecami, Žłym Komorowom a Njedźichowom; trawa *rosće* mjez plestrom и други.

Сценарият на развитие на тази ситуация включва две основни действия: [разполагане между] и [сравнение, съпоставка]. Фазите на протичане на сценария заемат приблизително следната последователност:

1. Поява на осъзнато намерение (или наличие на скрито) в извънезиковата ситуация за осъществяване на действие, което да провокира събитие, процес, състояние;
2. Процесът в извънезиковата ситуация е бил провокиран много преди появата на тази ситуация и в езиковата ситуация се вижда само крайният резултат или пък се реализира за първи път в езиковата ситуация;
3. Избор (целенасочен или случаен) на множество от точки (две или повече точки) от парцелираното пространството, между които се осъществява действието. Тази операция е част и от извънезиковата ситуация, и от езиковата ситуация;
4. В извънезиковата ситуация са налице няколко модела на поведение на агенса, като единият включва разполагането му между две или няколко точки от пространството, а вторият е свързан с логическата операция съпоставка, която агенсът извършва;

5. В езиковата ситуация не става изцяло ясна крайната цел на агенса – дали желанието му е просто да бъде част от процес, който намира място между две точки, или пък да предизвика събитие на това място;
6. Липса в някои случаи на по-нататъшен ангажимент и взаимоотношения между агенса и множеството от точки, между които се реализира действието, ако то не е съзнателно подбيرانо.
7. Когато конкретното място е съзнателно подбيرانо, е налице и в този случай постоянна емоционална връзка между агенса и множеството от точки;
8. Не е ясно дали агенсът осъществява замисъла си докрай. Когато множеството от точки, като място за реализиране на действието, са крайната цел на агенса, то може да се смята, че целта му е осъществена. Когато обаче точките са само част от маршрута на агенса, то осъществяването на крайната цел не може да се проследи в езиковата ситуация, защото цялостната картина е част от извънезиковата ситуация.

Характеристика на участниците в ситуация с формална връзка *mjezu*

Участниците в тази пространствена ситуация са агенсът и множеството от точки от парцелираното пространство. Точките могат да притежават еднороден и нееднороден характер, т.е. това означава, че могат да притежават съотносими и съпоставими признаци и точно обратното – да не притежават сходни характеристики. В какви взаимоотношения влизат агенсът и конкретните точки? Взаимоотношенията им са предопределени от тяхната природа. Когато агенсът е маркиран с одушевен признак, то той е активният, инициативният и водещият в ситуацията. Тогава действието се извършва съзнателно и целенасочено, като целта е или агенсът да изживее дадено състояние на определено място, или да предизвика случването на дадено събитие. Когато обаче агенсът е маркиран с обратната стойност на признака одушевеност, то той е пасивен и бива включен в ситуацията не по своя воля. Дял в конструирането на общата конфигурация на взаимоотношенията имат и конкретните точки, които, ако са маркирани с признака одушевеност, могат да излъчват ментални и емоционални релации към агенса и да влияят на общия развой на ситуацията. Но ако са маркирани с обратната стойност на признака одушевеност, то тяхното присъствие няма голямо значение за общия развой на ситуацията и те са само случаен фон, сред който се разиграват събитията на ситуацията.

Агенсът в повечето случаи притежава одушевен, реален, конкретен корелат в извънезиковата реалност, срв. напр.: *stari wojacy mjez nami*

žiwych; *studenty* powědachu čěsce mjez sobu; mjez nami je *žona*; *stary* suny trubku mjez zuby; *muž* je mjez mječom a płomjenjom; *džiwin*a je mjez brjohom a kamjentnymi horiskami; *woni* widža mjez honami Satkulu; *zmije* skutkuja mjez serbskim ludom; *Krabat* je žiwy, čłowjeski *čłowjek* mjez nami; na ludowej šuli wuwučowaštaj mjez druhimi *Jurij Słodeńk* a *Jan Andricki* и други.

Срещат се и случаи, в които агенсът притежава неодушевен, реален, конкретен корелат в извънезиковата реалност: *hola* so wupřestrěwa mjez *Wojerecami*, *Złym Komorowom* a *Njedźichowom*; *wurośće murja* mjez *čeknjencomaj* a *jeju přescěhowarjom*; *woda* so čtowješe mjez *bahnjowku* a *syćiznu* a *molemórom*; je to jenička *jědlenka* mjez *dubami*, *chójnami* a *larikami*; mjez kamjenjami rosćeše *trawa*; ležeše *kupka* mjez *domom* a *zawodom*; wopokazać *módry jazyk* mjez *zubami*; *dróha* so mjez *morjom* a *puščinu* čehnješe; žadyn *rum* neje mjez *dalokim* a *bliskim*; mjez *hwězdami* by falowała mała *módra hwězda*; *wětrik* so rozendže mjez *tymi sydom hórkami*; měć *nohu* mjez *durjemi* a *prohom*; *trawa* rosće mjez *plestrom* и други.

Не са редки и случаите, в които природата на агенса не притежава реален, конкретен корелат в извънезиковата реалност и той се характеризира с безпътна нематериална абстрактност, срв. напр.: *poměry* su mjez *Němcami* a *Serbami*; *lubosć* zemřeje mjez *šedžiwym starcom* a *młódnej žonu*; *wuchować słowjansku zmyslenosć* mjez *Serbami*; *ženje žana zwada* mjez *nimaj*, *ženje mjez nimaj žana hara*; *powěsć* so roznjese mjez *zwěrjatami*, *jich trenarjami*, *clownami*, *hercami* a *druhim personalom*; *njepřecelstwo* je mjez *tobu* a *mjeze mnu* a *namaj*; *zapróšić* a *zazerzawić swój rozum* mjez *mukowymi měchami* a *młynskej wodu*; *překročić hranicu* mjez *swojim serbskim pochodom* a *němskimi towaršemi*; *rozwiwać literarne žiwjenje* mjez *studentami* a *džěćimi*; *wódne muže* a *kubolčiki* skutkuja mjez *serbskim ludom* и други.

Вторият несъщински, но задължителен участник в тази пространствена ситуация е множеството от точки, сред които се реализира действието или протича дадено състояние на агенса. Ще разглеждаме множеството като състоящо се от краен и достатъчен брой точки, за да съществува множество – определяме броя им на две. И от другата страна остава множеството, което се състои от повече от две точки, като в някои от случаите броят им не може да бъде определен и остава неясен докрая.

Срв. примери за множество от две точки: *poměry* mjez *Němcami* a *Serbami*; *lubosć* zemřeje mjez *šedžiwym starcom* a *młódnej žonu*; *přečahnyć* mjez *nohomaj*; *wón* je mjez *kamorom* a *kaminowej scěnu*; *muž* je mjez *mječom* a *płomjenjom*; ležeše *kupka* mjez *domom* a *zawodom*; *dróha* so mjez *morjom* a *puščinu* čehnješe; *žadyn rum* njeje mjez *dalokim* a *bliskim*; mjez

dwěmaj statokomaj wotbočimoj; dźiwina je mjez brjohom a kamjentnymi horiskami и други.

Срв. примери за множество с неясен, неопределен брой точки: *wobchodować mjez šesćiměstami; stari wojacy su mjez nami žiwych; powědachu česce mjez sobu; hladać kontakta z tymi někotrymi našimi bratrami mjez studentami; wopřimnyć jón mjez palcom a tamnymi porstami; mjez nami je žona; być z najzahorjeniším mjez Lipsčanskimi serbskimi studowacymi; wuchować słowjansku zmyslenosć mjez Serbami; wšo je w porjadku mjez tamnišimi zwjazkarjemi; měć mjez sprawnymi dźělačerjemi lěpšich; wuzwolić sebi mjez Jurijom, Filipom a Wylemom; spóznać mjez črjódu cuzych; jěć mjez Čěchami; hola so wupřestrěwa mjez Wojerecami, Złym Komorowom a Njedźichowom; lećeć mjez mróčelemi; woda so ćmowješe mjez bahnjowku a syćiznu a molemórom; je to jenička jědlenka mjez dubami, chójnami a larikami* и други.

От друга страна, множеството от точки може да притежава реален, неодушевен, конкретен корелат в извънезиковата реалност, срв. напр.: *mjez pazoromaj dźeržeše cigaretu; wobchodować mjez šesćiměstami; wopřimnyć jón mjez palcom a tamnymi porstami; přećahnyć mjez nohomaj; stary suny trubku mjez zuby; hola so wupřestrěwa mjez Wojerecami, Złym Komorowom a Njedźichowom; lećeć mjez mróčelemi; zapróšić a zazerzawić swój rozum mjez mukowymi měchami a młynskej wodu; wón je mjez kamorom a kaminowej scěnu; muž je mjez mječom a płomjenjom; dźiwina je mjez brjohom a kamjentnymi horiskami; mjez kamjenjemi rosćeše trawa; chować mjez listami, kartami a wšelakorym ćikotom; ležeše kupka mjez domom a zawodom; dróha so mjez morjom a pušćinu čehnješe; mjez hwězdami by falowała mała módra hwězda* и други.

Възможни са и случаите, в които множеството от точки може да притежава реален, одушевен, конкретен корелат в извънезиковата реалност, срв. напр.: *poměry mjez Němcami a Serbami; powědachu česce mjez sobu; hladać kontakta z tymi někotrymi našimi bratrami mjez studentami; lubosć zemřeje mjez šedźiwym starcom a młódnej žonu; być z najzahorjeniším mjez Lipsčanskimi serbskimi studowacymi; wuchować słowjansku zmyslenosć mjez Serbami; wšo je w porjadku mjez tamnišimi zwjazkarjemi; měć mjez sprawnymi dźělačerjemi lěpšich; wuzwolić sebi mjez Jurijom, Filipom a Wylemom; jěć mjez Čěchami; jeho zmije, wódne muže a kubolčiki skutkuja mjez serbskim ludom; rozwiwać literarne žiwjenje mjez studentami a dźěćimi* и други.

Ще приведем и допълнителни примери за тази пространствена ситуация:

To bych jón porjadnje wopřimnyć móhla mjez palcom a tamnymi porstami – a bych jón z jednym razom na murju sadžiła. (B. B.) Mjez nami je žona z wulkej hubu. (J. K.) Je tón něhdy z najzahorjeniším mjez Lipsčanskimi serbskimi studowacymi był. (M. K.) A kornar je jemu mjez nohomaj přećahnył a na chribjeće ze zapinacej jehlu přityknyć. (J. S.) Z pomocu božeho słowa

słowjansku zmyslenosć mjez Serbami wuchował a hajił. (J.) Njezwěrichu pak sebi, mjenować z prawym mjenom wjelka, kotryž mjez nimi rubješe. (J.) Njezda so nam być wšo w porjadku mjez tamnišimi zwjazkarjemi – snano so nam poradži separatny měř z wěstymi wulkomocami. (J.) Stary pak suny swjatočnje swoju dolhu trubku ze złotožołtym tobakom mjez zuby. (J.) Tajkich wjednikow njetrjebamy – přeč z nimi, mamy mjez sprawnymi džělačerjemi lěpšich. (J.) Tež Hejka wuzwoli sebi ze swojej skupinu mjez Jurijom, Filipom a Wylemom – Wylema, stareho dobrego Wylema! (J.) Ze spěšnym wóčkom spózna mjez črjódu cuzych stajnje tych, kotřiž mějachu najdrohotniše wěcy we swoich kófrach a wačokach. (J.) Ale pytachu ze sobu a mjez sobu mudru přecelsku zabawu. (J.) Syn Jan a ja chcychmoj z čěskim busom njenapadnje mjez Čěchami, do juha jěć. (K. K.) Tuž sta so raz, zo puć jemu padny do teje wulkeje, čmoweje hole, kotraž so wupřestrěwa mjez Wojerecami, Złym Komorowom a Njedźichowom. Pozběhny so do powětra a hižo wysoko na njeju mjez mróčelemi lečeše spěšnišo dyžli tajka łastojčka. "Do stracha so zahnać njedamoj!" wopokoji jeho Krabat, zabórbota znova swoje hrónčko, a hižo tu wurośće žalostnje wysoka murja mjez čeknjencomaj a jeju přescěhowarjom. Dawno hižo bě so hněwał na te bahna a tonidla kołowokoło wsy, w kotrychž zhníla woda so čmowješe mjez bahnjowku a syćiznu a molemórom. Je to jenička jědlenka mjez dubami, chójnami a larikami. Ženje žana zwada mjez nimaj, ženje mjez nimaj žana hara. Tale přewšo zrudna powěsć roznjese so mjez zwěrjatami, jich trenarjemi, clownami, hercami a druhim personalom kaž z wohenjom. Njepřecelstwo je stajene mjez tobu a mjeze mnu a namaj date wěčne žiwjenje, doniž jedyn drugeho na štom tawiznow njepowěsnje, módry jazyk mjez zubami. Młynk Jakub Kušk njedaše swój rozum mjez mukowymi měchami a mlynskej wodu zapróšić a zazerzawić. Krabat -- z hłubokeho kuta mjez kamorom a kaminowej scěnu, komtesa chceše wustróžana zakřićeć, ale wón jej spěšnje ruku na hubu položi. Železny muž mjez mječom a płomjenjom wosta bjez hlowy. Wětrik budže wot morja wěć, a džiwinu mjez brjohom a kamjentnymi horiskami. Durje njezawrjene, a mjez plestrowymi kamjenjemi na dworje rosćeše trawa. Bě sfotografowana na pisanym foće, kotřež wona mjez listami, kartami a wšelakorym čikotom w hornim faše komody chowaše. Wón měješe powjaz, z kotrymž bě přiwjazana byla, mjez zubami, a wona wočini tlamu a ružeše, hdyž nas wuhlada. Potom so woni snano wobhladaja a widža deleka mjez honami Satkulu. Na poľ puća mjez domom tule a zawodom tamle ležeše kupka, na njej za wałom kamjeni skupina z wětra křiwych chójnow. Štom stawiznow wobwěsnje, to so hišće wopokaza, my tam wisać njebudžemy, módry jazyk mjez zubami. Wón a přećel scěhowaštaj dróhu, kotraž so mjez morjom a puščinu čehnješe, wuwolarja bjezmjenoweho zakonja slyšeštaj hižo dolho. Jónu zaštapju swój kij hłuboko do zemje, a wón so wurośće na štom, kóžda hałza sylna dosć, zo by woneho na powjazu njesła, módry jazyk mjez zubami. Ale za nimaj tež młyn a wjerby při wodze, a wšitko so džiwnje wotblyšćowaše, to bliske małe a to daloce wulke, a žadyn rum mjez dalokim a bliskim. Mjez hwězdami by falowała mała módra hwězda.

A hdyž jeho před špihelom zaso wono začuće nadpadny, zo wón mjez dwěmaj dypkomaj tam a sem macha, jara pomału, abo jako by puć machawy ekstremnje daloki był. Mjez dwěmaj statokomaj wotbočimój wot dróhi, nimo sadowych zahrodow, zahrodženych a njezahrodženych, běži pućik ze wsy won, lědy šěrši hač wóz. Tola nadobo, hdyž jenož hišće pječ kročelow mjez mužomaj ležeše, skoči Krabatowy scín doprědka a zjednoći so, linija na liniju, z Reissenbergowym. Mjez tobu a mjezy mnu ležitej našej scínaj, mjez tobu a mjezy mnu njeleži žana moralka. Wjedro bě krasne tónle džen, z horow prudžeše chłódný wětrik a rozendže so mjez tymi sydom hórkami města, wón scini powětr mjehki a derje dychajomny.

Dwaj skokaj, a ja mějach nohu mjez durjemi a prohom. A w sonowym paradizu zhonja wšitcy, zo słowo ‚Reissenberg‘ ničo njeje hač amulećik -- mjedžany worjoł -- abo hlowa -- pjenježk -- mjez małymi, brunymi nadrami holcy Nausikaa. Hdyž wjelby zaso w swoich fundamentach sedžachu, wuhlada wón mjez nadrami žónskeje jasny, kulowaty blečk. Trawa, kotraž na dworje mjez plestrom rosće. Jeho zmije, wódne muže a kuboćiki skutkuja mjez serbskim ludom hač we wójnskich strachach a hróžbnosćach. Tež mjez Serbami su nacije, na drugej stronje běchu tež přećeljo a zwjazkarjo Serbow mjez Němcami. Na gymnaziju, wosrjedź němskich sobušulerjow, poskićuja so Feliksej Hanušej wšelakore móžnosće, překročić wonu hranicu, wonu socialnu a narodnu barieru mjez svojim serbskim pochodom a němskimi towaršemi na gymnaziju. Napjatosće a kolizije so přiwótřeja, spisowaćel je wuformuje w lubosći mjez Feliksom a Beatu, džowku serbskeho wulkobura Baćona. Krabat je žiwy, čłowjeski čłowjek mjez nami, wón rěka Holan abo

Polan, Nowak abo Šoŭta, ja to njewěm, a wón njewě, zo je wón Krabat. Na ludowej šuli w Radworju (1896 - 1902) wuwučowaštaj mjez druhimi Jurij Słodeńk a Jan Andricki. Přenja žona mjez serbskimi wučerjemi nastupi 1911 w Chrósćicach. Hač do 1925 wukonješe tam swoju službu, daloko přez wučerske winowatosće za duchowno-kulturne žiwjenje mjez Serbami so angažujo, tež w Maćicy Serbskej a mjez studentstwom. Z přeložkami a swójskimi džěłami přinošowaše k rozwiću literarneho žiwjenja, předewšěm mjez studentami a džěćimi. Přenja mjez serbskimi spisowaćelemi přepytuje wona we wulkej episkej formje romana žiwjenje serbskich robočanow 18. a 19. lěstotka a wosebitu rólu ludoweho kubłanja při zwoprawdženju rozswětlerskich idealow wo towaršnostnym postupje.